

**UNIVERZITET CRNE GORE
FILOZOFSKI FAKULTET NIKŠIĆ**

Mr Sonja Mijušković

**DRUŠTVENA POKRETLJIVOST U CRNOJ GORI
KRAJEM OSAMDESETIH**

- DOKTORSKA DISERTACIJA -

NIKŠIĆ, 2004. god.

Миле 74

Članovi komisije: 1. Prof. dr Marija Bogdanović

Filozofski fakultet – Beograd

2. Prof. dr Mladen Lazić

Filozofski fakultet – Beograd

3. Prof. dr Slobodan Vukićević

Filozofski fakultet – Nikšić

Datum odbrane doktorske disertacije _____

Datum promocije doktorske disertacije _____

Doktorat nauka

Društvena pokretljivost u Crnoj Gori krajem 1980-tih

A P S T R A K T

Kad je riječ o društvenoj strukturi prva asocijacija u vezi sa tim jeste društvena stratifikacija koja predstavlja vid ispoljavanja društvene strukture. Ona je zasnovana na hijerarhijskoj podjeli društva, na podjelu koja proizilazi iz različitih dimenzija kao što su: razlike u materijalnom bogatstvu, različitoj društvenoj moći, razlikama koje proizilaze iz društvene podjele rada, ugleda, itd. što zajedno uzevši rezultira različitim položajem na hijerarhijskoj ljestvici društvenih položaja.

Analiza ovog istraživanja ukazuje na to da je crnogorsko društvo krajem osamdesetih bilo u fazi nešto manje pokretljivosti za razliku od doba prosperiteta (kraj sedamdesetih) kada je registrovana intenzivnija vertikalna pokretljivost.

U istraživanjima je potvrđena pretpostavka po kojoj se na osnovu istaknutih dimenzija društvenog položaja vladajuća klasa izdvojila na sam vrh piramide a dno je pripalo radnicima i poljoprivrednicima.

Ističemo najvažnije termine u istraživanju a to su: DRUŠTVENA STRUKTURA, DRUŠTVENA POKRETLJIVOST (VERTIKALNA, MEDUGENERACIJSKA I UNUTARGENERACIJSKA), DRUŠTVENI POLOŽAJ KLASA I SLOJEVA, REPRODUKCIJA I SAMOREPRODUKCIJA DRUŠTVENIH GRUPA.

Social movements in Montenegro in late 1980s

Summary

When we talk on social structure, the first what it reminds us of is in relation to the social stratification that represents the manifestation of social structure. It is based on the hierarchy division of society, i.e., on the division that results from various dimensions such as: diversity in financial wealth; diversity in social power; diversity stemming from the social division of labor, reputation and alike, which all together results in various statuses in the hierarchy scale of social positions.

The analysis of this research has pointed out that Montenegro society was in the phase of a bit slower social movement in late 1980s as distinguished from the phase of prosperity (in late 1970s), when more intensive vertical movement had been evident.

This research has approved the presumption according to which the class in power separated itself and took the place at the top of the pyramid based on the previously stated dimensions, and the labor class and farmers were left with the bottom place of the such pyramid.

Key words of this research:

SOCIAL STRUCTURE, SOCIAL MOVEMENT (VERTICAL, INTER-GENERATION AND INTRAGENERATION); SOCIAL POSITION OF CLASSES AND GENERAL POPULATION; REPRODUCTION, SELF-REPRODUCTION OF SOCIAL GROUPS.

I O socijalnoj strukturi

U poslednjoj deceniji svjedoci smo pojačane pažnje koja se, nakon dužeg vremena, posvećuje nekim suštinskim problemima sociologije kao što je društvena struktura, njena dinamička dimenzija itd. Da li je to "rezultat razvoja same nauke, neposrednog društvenog interesa ili društvenih procesa nazvanih "kriza jugoslovenskog društva"? Vjerovatno jeste svih tih činilaca ako se navedeni uticaji ne tumače izolovano. Poslije pionirskog zanimanja za probleme socijalne strukture početkom šezdesetih¹ i određenog broja, uglavnom parcijalnih empirijskih istraživanja, jugoslovenska se sociologija bila dosta udaljila od te problematike. Navedeni dvadesetogodišnji period, (izuzev 4-5 istraživanja) karakteriše slab interes naspram intenzivnih Zapadnih istraživanja socijalne strukture. Sigurno je tome doprinijela opšta društvena situacija marginalizacije socioloških istraživanja. Ideološka koncepcija "radnog naroda" zaobilazeći bilo kakvu osnovicu društvenog

¹ Sastanak jugoslovenskih sociologa u Splitu 1966. potvrđuje početna zanimanja za probleme socijalne strukture. Up. Sociologija, 1-2/1966.

sukoba, nije tražila naučnu elaboraciju. Kasniji koncept o istorijskim interesima radničke klase dovodi u pitanje zacrtani pravac razvoja i označavao je najrazličitije "izme" protiv kojih se "mora voditi beskompromisna borba". Istorijski krah tih koncepcija potvrdila je sama društveno-istorijska praksa a konkretni oblici socijalnih razlika, suprotstavljanja, itd. uvrstili su se u polje socioloških interesovanja za istraživanje osnovnih društvenih grupa, njihovih odnosa i procesa.

Istraživanja vertikalne pokretljivosti takode su skromno zastupljena kod jugoslovenskih sociologa uprkos činjenici da ona, po značaju i popularnosti, predstavljaju jedan od osnovnih socioloških pojmova i tema. Osvrtom na društvenu pokretljivost i socijalno porijeklo učenika u Srbiji učinjen je prvi korak i poziv na istraživanje još početkom šezdesetih¹ kojem se u narednoj deceniji odazvalo jedno istraživanje međugeneracijske pokretljivosti u Srbiji i slično istraživanje u Sloveniji i Makedoniji. Siromaštvo istraživanja društvene pokretljivosti osvjedočilo se i kasnije² u malobrojnim i često

¹ V. Milić, *Socijalno porijeklo učenika srednjih škola i studenata*, Statistička revija, 1-2/1959., i *Osvrt na društvenu pokretljivost u Jugoslaviji*, Statistička revija, 3-4/1960.

² M. Janićijević, *Međugeneracijska društvena pokretljivost u Srbiji*, Marksističke sveske, 1-2/1972. S. Saksida i dr., *Društvena stratifikacija i pokretljivost u jugoslovenskom društvu*, Zagreb, 1977.

tematski suženim istraživanjima. Najčešće su analizirana individualna pomjeranja sa društvenih položaja, posmatrana mimo totaliteta društvenih odnosa koji suštinski određuje društveno kretanje. Na osnovu većeg broja ispitivanih obilježja (umjesto radnog mjesta uzima se vrsta zanimanja), uz odsustvo kriterijuma za njihovo determinističko uređivanje, društvo se posmatra kao skup pojedinaca razvrstanih prema različitim obilježjima u grupe, a ne kao sistem odnosa i veza. Često se na osnovu fragmentarnih empirijskih podataka sudi o karakteru društvenog odnosa ili o klasnosti, odnosno neklasnosti socijalne strukture. Ne namjeravamo procjenjivati rezultate pomenutih (empirijskih) istraživanja već uočavamo da nam ona mogu govoriti samo o oblicima manifestovanja sistema društvenih odnosa.

1981. U. Zvečić istraživao je medjugeneracijsku pokretljivost u kraljevačkom regionu na osnovu klasifikacije zanimanja kojima nije obuhvatio ni jednu kategoriju vladajuće klase. Up. Sociološki pregled, 1-2/1981.

1984. D. Sekulić na osnovu podataka M. Janićijevića 1972. i podataka timskog istraživanja slovenačke populacije 1975. analizira mobilnost primjenom Yasudinog indeksa otvorenosti kod zanimanja: poljoprivrednik, radnik-zanatlija, nemanuelni radnik. U Sociologija, 1-2/1984.

1984. S. Flere i B. Djurdjev na osnovu socioprofesionalnog porijekla grupa: zemljoradnik, radnik, službenik, stručnjak, posmatraju medjugeneracijsku mobilnost pomoću sintetičkih pokazatelja indeksa asocijacije i Yasudinog indeksa udaljenosti od savršene pokretljivosti. U Sociologija, 1-2/1984.

M. Lazić 1987. istražuje vertikalnu unutargeneracijsku i medjugeneracijsku pokretljivost u Hrvatskoj kod osnovnih društvenih grupa: klase kolektivnih vlasnika, posredne klase i radništva sa do sada rijetko originalnim teorijskim (klasnim) pristupom izučavanju ove problematike. M. Lazić, U susret otvorenom društvu, Naprijed, Zagreb, 1987. Kad je riječ o istraživanjima u Cmoj Gori treba reći da je problem pokretljivosti ostao nedirnut, do rada S. Vukadinovića iz 1997. godine.

U milje naznačene problematike situirana su tri osnovna problema ovog istraživanja. Prvi problem vezan je za analizu raznih teorijskih koncepcija o socijalnoj strukturi u okviru kojih ćemo izdiferencirati našu. U proučavanju socijalne strukture obično se susrećemo sa dva različita pristupa, na jednoj strani sa klasnim, na drugoj strani sa stratifikacijskim (slojnim) pristupom. Za ove pristupe je, u osnovi, bitno sljedeće: na osnovu apriorno (teorijski) pretpostavljene stratifikacije unaprijed odrede društvene grupe (slojevi, klase) pa se potom utvrđuje distribucija izvedenih obilježja prema definisanim grupama. Nijesu rijetka istraživanja koja grupe ne određuju unaprijed pa se empirijski pokušavaju otkriti grupe, slojevi tako što se pojedinci razvrstavaju pomoću relevantnih mjerljivih obilježja. Unaprijed određene stratifikacijske varijable predstavljaju kriterijum za razvrstavanje. Smatramo da su plodnija i pouzdanija istraživanja koja se zasnivaju na klasnom pristupu, između ostalog iz razloga što empirijska obilježja ma koliko bila brojna ili ma kako bila razvrstana, ne mogu cjelovito govoriti o karakteru socijalne strukture. U stratifikacijskom pristupu polazi se od teorijski pretpostavljene stratifikacije, odnosno od elementarnih

društvenih grupa i obilježja (materijalni položaj, obrazovne i druge) po kojima se razvrstavaju. Tu se empirijski utvrđuje raspodjela izvedenih obilježja prema teorijskom određenju grupa pa se naknadno utvrđuje stepen razlikovanja između grupa. Socijalna stratifikacija, kao hijerarhijski odnos među pojedinim elementima strukture, ispituje se pomoću nekoliko dimenzija (obilježja) kao što su: materijalni položaj, politička moć, obrazovanje i ukupni društveni položaj. Ova tri obilježja predstavljaju univerzalne elemente društvene diferencijacije s tim što se moraju naglasiti specifična obilježja koja su karakteristična za istorijski poseban tip društva. Ovdje će se za društveni položaj koristiti Lazićeva definicija prema kojoj društveni položaj jeste "sintetički izraz globalne podele rada, koja se uspostavlja prisilno i relativno trajno, tako da suprotstavlja velike grupe ljudi po osnovnim dimenzijama ljudske prakse."¹

¹ M. Lazić, *Društveni položaj posredovanje između klasnog i strai. pristupa*, Sociologija, 3/1987, str. 401.

U mnogim istraživanjima (o kojima ćemo kasnije više reći) strukture jugoslovenskog društva pretežno je korišćen stratifikacijski pristup, "koji društvo" posmatra kao (ne) hijerarhijski skup slojeva koji se međusobno kvantitativno razlikuju s obzirom na određena (mjerljiva) obilježja"¹. U stratifikacijskom pristupu najčešće se naglašava mala distanca među slojevima, zatim mala socijalna distanca među statusnim grupama, najčešće otvoreni kanali društvene pokretljivosti, zatim isključen monopol nad sredstvima za proizvodnju, postignuće kao mjerilo društvene pokretljivosti, konflikti ograničeni na posebne situacije, itd. Klasni pristup je korišćen znatno manje a naglašava kao važne dimenzije veliku distancu između više i niže klase, veliku socijalnu distancu između susjednih klasa, zatvorene kanale društvene pokretljivosti, dihotomnu strukturu ili manji broj klasa, monopolizovano privatno vlasništvo koje dozvoljava podjelu na klase, zatim intenzivne socijalne konflikte, itd.²

Za potrebe ovog istraživanja teorijski pokušavamo izdvojiti vladajuću klasu koja je svoju vladavinu stekla

¹ M. Lazić, *Sociologija* br. 3, 1987, str. 395.

² Mladen Lazić, *Sociologija* br. 3, 1987, str. 395.

političkim sredstvima i na osnovu toga sebi obezbijedila vlasničke odnose. Masu lišenih ekonomsko-političkog upravljanja i odlučivanja, sa isključivo izvršilačkom ulogom i suprotstavljenu vladajućoj klasi, nazivamo radništvom. Stručnjaci različitih profila u tampon zoni se prema obilježjima društvenog položaja (materijalni standard, obrazovanje i dr.) razlikuju od ovih i označavamo ih kao srednju klasu. Sve brojniji privatnici i poljoprivrednici po svojinskom karakteru mogli bi biti klasa u povoju, mada se izdvajaju kao poseban društveni sloj. Na osnovu ovako određenih društvenih grupa pokušavamo ih empirijski ispitati.

Ispitivanje vertikalne (unutargeneracijske i međugeneracijske) društvene pokretljivosti između klasa i slojeva u njima, predstavljalo bi naš drugi zadatak u ovom istraživanju. Polazimo od pretpostavke da je samoobnavljanje pojedinih klasa realnost, te da su barijere za prolaz značajno izražene.

Istraživanje koje se odnosi na društvenu pokretljivost crnogorskog društva krajem osamdesetih godina zasnovano je na dvijema vrstama podataka i izvora: jednu vrstu izvora čini sekundarna građa a, prije svega, tu spadaju sociološke,

statističke, ekonomske i druge slične studije, dok drugu vrstu izvora sačinjavaju rezultati empirijskog istraživanja "Struktura jugoslovenskog društva" u okviru kojeg spada i istraživanje "Socijalna mobilnost u Crnoj Gori krajem osamdesetih".

Navedeno istraživanje je 1989/90. godine na području cjelokupne bivše Jugoslavije obavio Konzorcijum instituta društvenih nauka. Na teritoriji Crne Gore uzorak je obuhvatio 715 ispitanika a terensko istraživanje obavljeno je u ljeto 1990. godine. Obradu podataka o društvenoj pokretljivosti u Crnoj Gori uradio je Srđan Vukadinović¹.

Poslije uvoda, u prvom dijelu rada obrađuju se različita teorijska stanovišta o socijalnoj strukturi gdje se razmatra teorijski koncept, prvo klasne a zatim stratifikacijske diferencijacije društva. Nije izložena šira analiza klasne i stratifikacijske strukture društva, već je samo riječ o uslovima i dimenzijama klasne i stratifikacijske diferencijacije koji utiču na hijerarhijski raspored grupa kao i na mogućnost i pravce njihove pokretljivosti. Poznato nam je da su u sociologiji zasnovani teorijski pristupi koji ističu značaj

¹ S. Vukadinović, *Stratifikacija crnogorskog društva krajem osamdesetih godina, XX vijeka*,

jednih ili drugih dimenzija diferencijacije u društvu i stoga u prvom dijelu rada analiziramo klasni i stratifikacijski pristup strukturi društva, odnosno, govorimo o njihovom međusobnom odnosu. Klasni i stratifikacijski pristup se međusobno razlikuju, ali se ne isključuju. Naznačena analiza pomoći će nam da lakše situiramo pojedine društvene grupe (klase) u dvočlani, tročlani ili neki drugi model socijalne strukture ili da lakše izdiferenciramo slojeve na osnovu analiziranih dimenzija. Vremenska odrednica ovog istraživanja podudara se sa periodom raspada socijalizma kao društveno-istorijskog i društveno-ekonomskog sistema pa u tom slučaju navodimo neka sociološka stanovišta pojedinih autora iz bivših republika SFR Jugoslavije.

Drugi dio rada obuhvata analizu vertikalne pokretljivosti kako međugeneracijske, tako i unutargeneracijske kod jugoslovenskih autora. Namjera je da se preko vertikalne društvene pokretljivosti utvrdi razlika između republika u jugoslovenskom društvu. Dalje, da se iskristališu grupe kod kojih je samoobnavljanje najprisutnije. Za Crnu Goru karakteristična je nagla industrijalizacija, deagrarizacija,

odnosno urbanizacija za period sedamdesetih godina što je dovelo do intenzivne vertikalne pokretljivosti koja je granice između društvenih grupa u znatnoj mjeri relativizovala. Kasnije, krajem osamdesetih godina, intenzitet vertikalne pokretljivosti se smanjuje pri čemu dolazi do opadanja strukturne pokretljivosti.

U trećem dijelu rada analiziraju se rezultati empirijskog istraživanja društvene pokretljivosti u Crnoj Gori, zatim se tabelarno prikazuje petočlana shema društvenih grupa i pokretljivost mjeri pomoću indeksa asocijacije. Empirijski pokazatelji za Crnu Goru upoređuju se sa rezultatima sličnih istraživanja u bivšim jugoslovenskim republikama, a naročito onima koja su radjena na teritoriji Hrvatske i Srbije.

Kad je riječ o značaju istraživanja vertikalne pokretljivosti u Crnoj Gori krajem osamdesetih, može se istaći nekoliko važnih činjenica. Prvo, istraživanje omogućava da se, upoređivanjem sa pokazateljima iz sličnih istraživanja, utvrde promjene u strukturi jugoslovenskog društva. Drugo, istraživanje je obavljeno neposredno prije raspada SFR Jugoslavije pa ono pruža sociološki realnu sliku bivšeg

društva. Treće, ovo je jedno među rijetkim istraživanjima koje se detaljnije bavi društvenom pokretljivošću i strukturom društva, čime se stvaraju mogućnosti za analitičko praćenje ovih "socioloških realizama" u kontinuitetu staro-novo društvo, stare-nove promjene.

II Različita teorijska stanovišta o socijalnoj strukturi

Dileme, međusobno suprotstavljanje, ne rijetko isključive koncepcije, stalni su pratilac problema socijalne strukture. Mimoilaženja se javljaju u teorijskim pristupima (osnovna dilema jeste stratifikacijski ili klasni pristup), u vrsti podataka, operacionalizaciji varijabli (apriorna određena dimenzija ili naknadna analiza na osnovu statističke obrade) itd. Jedno istraživanje, bez obzira koliko kompleksno bilo zamišljeno, ne može obuhvatiti cjelinu navedenih dilema, te sociolozi pažnju usredsređuju na teorijske pristupe od čijih temelja umnogome zavisi kvalitet empirijske građe.

Ranije smo pomenuli da je glavni problem oko kojeg su se sporili naši sociolozi sredinom šezdesetih bilo pitanje: da li se u "novom socijalističkom društvu" stvaraju nove klase ili se klasna podjela zamjenjuje stratifikacijskom ili da čak iščezava, stvarajući novi model slojne strukture društva? Šta se dešava sa svojinom, pošto je privatna svojina anatemisana kao

kapitalistički ostatak iz tijela socijalističkog društva? Tako je, prema jednima, na temelju kriterijuma eksploatacije jugoslovensko društvo sastavljeno od sledećih slojeva: radnici, zemljoradnici, zanatlije, umni radnici i birokratija-profesionalni politički i privredni rukovodioci.¹ Tokom šezdesetih, teorija o "radnom narodu" formuliše tezu o jednoklasnom, pa čak i besklasnom društvu. Ova teza u suštini svodi se na to da su pod pojmom "radni narod" obuhvaćeni svi zaposleni u "društvenom" sektoru svojine a svi oni koji tu ne spadaju ostaci su "buržoaskih i drugih formacija". Dakle, svojina se proglašava glavnim činiocem, a definiše, u svom najopštijem (kategorijalnom) vidu, kao istorijski ustanovljen odnos nejednake društvene moći individualnog, zajedničkog ili kolektivnog prisvajanja, uživanja odnosno korišćenja i raspolaganja ograničenim prirodnim, materijalnim i duhovnim dobrima.¹ Svojina se uzima kao osnovni elemenat strukture društva i predstavlja glavno žarište protivurječnih razvojnih procesa i svih društvenih promjena. Uobičajeno je da se sa ekonomskog stanovišta svojina shvata kao posjedovanje stvari kojima pojedinci i grupe zadovoljavaju svoje potrebe. Pravni

¹ R. Lukić, *Društvene klase i naše samoupravno društvo*, Sociologija, 1-2/1966., str. 53.

pojam svojine u sebe uključuje niz međusobno konzistentno povezanih pravnih ustanova, tj. pravnim normama uređenih poželjnih odnosa ljudi prema stvarima koje posjeduju, koriste ili kojima raspolažu. Sa sociološkog gledišta, svojina se artikuliše kao širi pojam od ekonomskog i pravnog jer u sebe uključuje čitav sklop društvenih odnosa koji određuju nejednake mogućnosti pojedinaca ili društvenih grupa da prisvajaju, da se koriste i da raspolažu predmetima svojine. U tom smislu, u prvi plan se ističe stvarna moć prisvajanja, korišćenja i raspolaganja. Ona nije samo pravo, nego i mogućnost i ona je jedan od najvažnijih izvora društvene moći. Veoma se često društvena moć ispoljava kao pravo i mogućnost prisvajanja, korišćenja i raspolaganja prirodnim i društvenim dobrima pri čemu posjedovanje moći (vlasti) prerasta u specifičan i skoro univerzalan oblik svojine, u svojinu kojom se može pribaviti svaka druga svojina. Istorijska praksa pokazuje da se nikad ne dešavaju značajne promjene u svojinskim odnosima a da one za sobom nužno ne povlače i promjene u odnosima moći i da kad god su se bitnije

¹ M. Mitrović, *Svojina kao društvena moć*, Luča, VII/1-2, 1990. god.

promijenili odnosi moći onda su se na odgovarajući način mijenjali i svojinski odnosi.

Društvena moć, sociološki najopštije shvaćena, jeste ustanovljen društveni odnos nejednakosti među pojedincima i grupama koji jednima daje veće mogućnosti nego drugima da odlučuju i o onome što je od interesa za druge a ne samo za njih same. Svojina se u ovom kontekstu shvata kao jedan posebno značajan i specifičan odnos društvene moći koja je po obimu šira kategorija.

Oba pojma su relacionog karaktera, sintetički su izraz tipičnih i najznačajnijih društvenih pojava i kao takvi neposredno su relevantni za sociološku teoriju. U strukturi svojinskih odnosa postoje¹ subjekt svojine (nosilac), objekt svojine (predmet prisvajanja, korišćenja i raspolaganja) i neki uređeni način prisvajanja, korišćenja i raspolaganja ili tzv. način društvenog organizovanja svojine. U klasifikaciji svojinskih oblika uzimaju se sva tri elementa povezana. Tako se prema subjektu razlikuje: 1) individualna svojina (čiji su nosioci pojedinci), 2) grupna svojina koju posjeduju, koriste

¹ M. Mitrović, *Svojina kao društvena moć*, str. 106

ili njom raspolazu društvene grupe i tu se javljaju: a) kolektivna svojina koja nastaje prije individualne i postoji prije njenog istorijskog uobličenja kao svojina kolektiva koji ne priznaje individue, i b) korporativna tj. zajednička svojina koja nastaje povezivanjem individualne svojine radi njihovog zajedničkog korišćenja, 3) državna (javna) svojina čiji titular nijesu fizička lica već pravna lica. Pošto je ovdje subjekt svojine apstraktan to je korišćenje dobra prepušteno konkretnim pojedincima i grupama koji se (kao privatna fizička lica) više ili manje poistovjećuju sa titularom, u srazmjeri sa svojim mjestom u raspodjeli društvene moći i učešćem u državnoj vlasti. Prema objektu svojine značajna je podjela na: 1) svojinu nad predmetima koji služe za ličnu upotrebu, što se donekle neprecizno označava kao lična svojina, i 2) svojinu nad sredstvima za proizvodnju, za koju je svako društvo posebno zainteresovano i zato sve instrumente društvene moći usredsređuje na organizovanje načina prisvajanja, korišćenja i raspolaganja proizvodnih sredstava, tj. na stvaranje, zaštitu i razvijanje takvog režima svojine nad sredstvima za proizvodnju za koji su zainteresovani oni koji u dotičnom društvu imaju najveću društvenu moć (vlast). Najzad

prema trećem, tipično sociološkom kriterijumu klasifikacije svojinskih odnosa, mogu se uočiti dva atributa svojine: 1) privatnost svojine koja proizilazi iz monopola tj. isključivog prava i stvarne mogućnosti da pojedinci ili grupe po svojoj volji, samostalno i neograničeno koriste i raspolažu svojinom koju su stekli pod, u datom društvu, legalnim uslovima, 2) javnost svojine koja se ogleda u otklanjanju monopola pojedinaca i grupa i njihovom ograničavanju u korišćenju i raspolaganju dobrima koja su prirodno data ili su zajednički stečena (ili na neki drugi način demonopolizovana na primjer nacionalizacijom). Privatnost i javnost su atributi svih navedenih oblika svojine i tiču se sadržaja ili karaktera svojinskog odnosa.

Zadržavanje na osnovim značenjima pojmova ima opravdanje u situacijama kad su nelogično pobrkani kriterijumi klasifikovanja, proizvoljno ispremještani pojmovni sadržaji i ideološki konstruisani normativni modeli - što nije rijedak slučaj kad se raspravlja o svojini. Očigledno je da su svojevremeni postupci nacionalizacije i kolektivizacije privatne svojine u Jugoslaviji (kao i drugdje) predstavljali akte

vršenja vlasti i manifestovanja stečene moći. Posjedovanje monopola moći (vlasti) dovodilo je pojedince i grupe u poziciju onih koji se stvarno koriste i, po svom nahodanju, raspolažu sa ograničenim dobrima cijelog društva.

U ostacima privatne svojine neki su autori sagledali osnovne uzroke klasnosti jugoslovenskog društva i, kao što smo prethodno istakli, na primjeru Lukićevih istraživanja jugoslovensko društvo čine grupe koje imaju različito materijalno bogatstvo, ugled i poseban stil života. U navedenom istraživanju Lukić ne nudi pojam klase jer za njegovu koncepciju društvene strukture taj pojam nije ni potreban. Kod njega osnovni pojam strukture jeste sloj (niži, viši i srednji i kao poseban sloj on izdvaja sloj sirotinje). Kod Lukića¹ se princip klasifikovanja mijenja pa je to, čas materijalno bogatstvo, čas odnos prema svojini te se dešava da se pojedine društvene grupe često istovremeno javljaju u dva sloja. Prema autoru, prisutne su dvije skoro nezavisne determinante raslojavanja a to su: razlike u materijalnom bogatstvu koje nastaju u procesu proizvodnje kao rezultat "raspodjele prema radu," i druga, eksploatacija koja se

prikazuje u dva oblika: na osnovu privatne svojine i na osnovu ilegalnog prisvajanja tuđih dobara. Ovakvom korišćenju stratifikacione teorije (koja se teško može primijeniti u analizi strukture jugoslovenskog društva) nedostaci se ogledaju u nekritičkoj primjeni vladajuće ideologije koja ima za cilj da dokaže iščezavanje klasa i nastanak neklasnog društva. Dalje, sloj se određuje kao najširi koncept stratifikacije u što spadaju i klase i kaste. Odnos niži, viši i srednji jedino ukazuje na to da se radi o hijerarhijskoj strukturi. Hijerarhijska struktura ne pokazuje šta se dešava sa klasnom podjelom rada a takav pristup u krajnjoj liniji ne objašnjava ni osnov nejednake raspodjele društvene moći.

Autori koncepcije "radnog naroda" kasnije će priznati neke "deformacije besklasnog društva, kao karakteristične manifestacije procesa preobražaja jedne klasne strukture u besklasnu". (E. Kardelj, *Socijalizam*, 1-2/1968.) Koncepciju o "radnom narodu" tada zastupa i J. Goričar koji smatra da je

¹ Radomir Lukić, *Društvene klase i naše savremeno društvo*, Sociologija, 1-2/1966, str. 54.

radnička klasa, neposredno poslije rata 1945. godine, počela da gubi i karakteristike eksploatisane klase, a sa uvođenjem radničkog samoupravljanja, koje je "sinonim za društvenu svojinu nad sredstvima za proizvodnju", nestaje eksploatacija pa samim tim on postavlja pitanje o postojanju pojma radnička klasa. Ovo zasniva na tezi da se klasno društvo bazira na privatnoj svojini, a samoupravljanje ukida razdvajanje proizvodne od upravljačke funkcije. Odriče postojanje srednjih slojeva jer su nestale "dve antagonističke klase", a samim tim nestao je i "društveni prostor" u kome oni egzistiraju. Razgraničava "socijalističku ekonomsku strukturu" od "ekonomske strukture sitne robne proizvodnje" na osnovu koje se "formira klasa sitnih proizvođača" u koju ubraja seljake i sitne zanatlije kao "ostatke kapitalističke prošlosti". U okviru "klase neposrednih proizvođača" postoji granična grupa takozvanih seljaka - radnika. Ovakvo stanovište autor kasnije zamjenjuje tezom o "kontra-klasi".¹

¹ J. Goričar, *Neke promene u društvenim strukturama Jugoslavije i novi Ustav*, Naša stvarnost, 11/1962, str.468-475.

Kasnije, sedamdesetih godina, nastaje koncepcija o "klasnom društvu u nestajanju"¹ u kome postoji jedna klasa, radnička klasa kao "revolucionarni subjekt" čijem je biću imanentna "revolucionarna praksa" i koja ima svijest o svom istorijskom cilju itd. Radnička klasa postepeno integriše sve društvene grupe i ona je posrednik između klasne i besklasne strukture društva. Autor priznaje izvjesnu raslojenost iako nijesu jasno definisani pojmovi sloj, klasa i radnička klasa s naglaskom da se raslojavanje može okriti na osnovu kriterijuma podjele rada. Pojedine grupe povremeno se nazivaju socijalnim slojevima sa "diferenciranim elementima klasnog položaja, da bi nekoliko godina kasnije, na osnovu ranije razrađenih teza o podjeli rada, zaključio "biće radničke klase nije prestalo biti najamno", tako da se može govoriti o "prisustvu klasnog društva u jugoslovenskoj stvarnosti". Ističemo da je za Z. Vidakovića karakteristično što smatra da se centar reprodukcije socijalnih razlika u socijalizmu pomjera od svojinskih odnosa prema podjeli rada koja u odsustvu privatnog vlasništva, kao posredujućeg činioca, otvara put za prevazilaženje klasnih odnosa.

¹ Z. Vidaković, *Sociologija*, 1-2/1966, *Sociologija* 3-4/1967, i *Marksističke sveske*, 1-2/1972.

Očigledno je da se više pažnje posvećuje tehničkoj podjeli rada za razliku od društvene podjele koja se samo u grubim crtama analizira. Istraživanja koja polaze od koncepcije društvene podjele rada ponudila su stratifikacijski model strukture društva. Najčešće se jugoslovensko društvo karakterisalo kao slojno društvo sa ostacima klasnih elemenata. Pitanja da li i ako jesu koji determinizmi dejstvuju u nastajanju i reprodukciji klasa, da li je njihovo dejstvo ograničeno i da li je i u čemu je društvena struktura pod tim uticajima slična (odnosno različita) klasnoj strukturi, često je slabo razjašnjeno. U istraživanju Z. Vidakovića osnovna pretpostavka jeste da u prirodi podjele rada treba tražiti odgovore za gore postavljena pitanja kao i za sljedeća: 1) u kojoj se mjeri proizvodna praksa razlaže na upravljačko-izvršnu, materijalno-duhovnu, kreativno-reproduktivnu. 2) u kojoj se mjeri upravljačka komponenta osamostaljuje kao prerogativ svojinskog monopola, 3) u kojoj mjeri različita mjesta u podjeli rada nose i elemente najamnog rada. Iz iskustvenih podataka autor konstatuje socijalne razlike koje nastaju iz različite složenosti duhovnog i materijalnog rada, iz različitog učešća u društvenom proizvodu, iz hijerarhijske

strukture uslova u upravljanju društvenim radom. Nakon toga, zaključuje Vidaković, u jugoslovenskoj stvarnosti se radi o prisustvu klasnog društva, a to izvodi iz elemenata klasne podjele rada jer proizvode bitne razlike u ekonomskom, političkom i kulturnom životu socijalnih grupa.¹

Dakle, iz obilježja samog rada (da li je u pitanju slobodni ili najamni rad, da li postoji monopolska kontrola nad uslovima rada i vlast nad radom), identifikuju se društvene klase ali ih ipak autor naziva "slojevima". Njemu su najvažniji sledeći indikatori: podjela rada koja ograničava potrebe i sposobnosti ljudi, zatim ekonomska prisila u izboru zanimanja, ograničenost sloboda u donošenju odluka itd. Iako polazi od relevantnih elemenata za marksističku analizu društvene strukture (od klasne prirode podjele rada i prirode društvene kontrole nad uslovima rada, od društvenog položaja uslovljenog mjestom u hijerarhijskom sistemu rada i sl.), autor nudi protivurječan odgovor u vezi sa osnovnom pretpostavkom: klasne karakteristike su bitni elementi jer se i

¹ Z. Vidaković, *Sociologija*, 1-2/1966.

dalje reprodukuju i čine osnovu društva a onda nijesu bitni jer su "u nestajanju". Ovdje je, dakle, podjela rada uzeta kao osnova klasne suprotstavljenosti, uzeta je kao izvorni kriterijum jer se ona istorijski javila kao nužan uslov nastajanja privatne svojine i raslojavanja društva na grupe sa različitim položajima i suprotnim interesima, uslovivši takode nastajanje države kao prinudne zajednice:

Sljedeći primjer analize strukture jugoslovenskog društva imamo u istraživanjima M. Pečujlića, za koga je jugoslovensko društvo "istorijski tip" društva sa prelaznim oblikom grupisanja od klasnog ka neklasnom, ono sadrži neke elemente klasnog ali i neke "nove oblike društvenih nejednakosti i suprotnosti" na osnovu čega autor gradi tezu o "kvazi-klasnom" karakteru jugoslovenskog društva. Polazeći od Lenjinove strukturalističke definicije klasa, autor¹ kasnije, na osnovu tri tipa vlasništva: privatnog, državno-socijalističkog i društvenog-diferencira sledeće slojeve: glavnina seljaštva, glavni nosioci monopola, konglomerat veoma heterogenih srednjih slojeva i radnici. Interesantno je

¹ M. Pečujlić, *Socijalizam i promene u klasnoj strukturi*, Sociologija, 1-2/1966. M. Pečujlić, *Aktuelni*

da autor na osnovu vlasničkih odnosa definiše slojeve i govori o postojanju društvenih nejednakosti u vremenu sa ne više latentnim sukobima (vrijeme učestalih štrajkova).

S. Šuvar u koncepciji "kontraklase" naspram radničke definiše "socijalne grupacije koje ne ostvaruju višak rada i žive od tuđeg viška rada" gdje svrstava inteligenciju izvan procesa proizvodnje, administrativno osoblje u privredi i van nje, sloj profesionalnih upravljača u privredi, a pogotovo izvan nje, kojeg još naziva vladajućom političko-upravnom elitom.¹ U drugom radu, nešto kasnije² autor navodi sljedeće grupe: seljaštvo, radnike-seljake, srednje slojeve, lumpen proleterijat i slugе. Ovdje se društvene grupe ne posmatraju kao "ostaci" klasa već kao "kontraklasa" koja se suprotstavlja radničkoj a "jaz između klase i kontraklase u socijalističkom društvu počinje se prevladavati samo ako se ispune dva osnovna uvjeta: prvo, ako radnička klasa neposredno u svoje ruke preuzima upravljanje društvom na svim razinama i drugo,

Uvodnik u radničkom samoupravljanju Marksističke sveske, 3/1972, str.30.

¹ S.Šuvar, *Radnička klasa i njeno sudjelovanje u upravljanju socijalističkim društvom*, Naše teme, 9-10/1968.

² S.Šuvar, *"Srednji slojevi" ili "srednja klasa" u jugoslovenskom socijalističkom društvu*, Marksističke sveske, 1-2/1972.

ako se svi pripadnici društva dovedu u isti društveni položaj prema prisvajanju društvenog rada"¹.

Šuvar priznaje nejednakost grupa u jugoslovenskom društvu ali i postojanje jasne antagonističke klase. Po Šuvaru, postoje različite društvene grupe koje su privilegovane u različitim obilježjima naspram radničke klase.

Koncepciju o slojnoj strukturi jugoslovenskog društva najdoslednije, ili uz mala odstupanja od početne koncepcije razradio je M. Popović¹ sredinom šezdesetih pa sve do kraja osamdesetih. Polazeći od uloge u društvenoj podjeli rada, formira se skala položaja prema raspodjeli društvene moći, materijalnog bogatstva i drugih društvenih vrijednosti. Presudna osnova glavne podjele rada na upravljače i proizvođače jeste raspodjela materijalnog bogatstva, razlike u socijalnim interesima i načinu i stilu života. Za Popovića upravljači nijesu i pravno vlasnici, ne mogu prodati niti naslijediti državnu svojinu, pa stoga ni biti klasa uprkos tome što su zadržali svojinu kao ekonomsku moć, kao realnu mogućnost upravljanja i odlučivanja o proizvodnji i

¹ S.Šuvar, isto, str.16-17.

raspodjeli. Na osnovu toga se zaključuje da u socijalizmu postoji društvena podjela na slojeve koji imaju neke sličnosti sa klasama u kapitalizmu ali se od njih i razlikuju. Među slojevima postoji odnos nejednakosti viših i nižih društvenih položaja a društveni sukobi (bili oni latentni ili otvoreni) su zanemareni zato što sukob, prema mišljenju autora, proizilazi iz vlasničkog determinizma a ovaj se u pomenutoj koncepciji zamjenjuje determinizmom društvenih uloga. Monopol nad vlasništvom (bilo da je vlasništvo ideološki inaugurisano kao društveno, bilo da je ono državno) sa ranije pomenutim atributima privatnosti i javnosti jedne društvene grupe može biti drugorazredni i dopunjujući momenat za određenje karaktera odnosa društvene nejednakosti. Ukoliko se prihvati determinizam podjele rada na osnovu kojeg se društvo posmatra kao hijerarhijski skup slojeva (kao agregata pojedinaca) koji se između sebe razlikuju prema mjerljivim obilježjima, ostaje pitanje zašto se odnos među njima definiše kao nejednakost, viši-niži, a ne kao suprotstavljenost, kao konflikt. Vjerovatno zato što se "odnosi među slojevima zasnivaju na nejednakim društvenim ulogama (funkcijama) u

¹ M. Popović, *Društveni slojevi i društvena svest*, Beograd, 1977, str. 30

društvenoj podjeli rada, dok odnosi među klasama počivaju na suprotnim pozicijama vlasništva i nevlasništva i sa njima povezanom eksploatacijom. Slojevi se međusobno razlikuju uglavnom po tome ko je viši, a ko niži u hijerarhijskom sistemu društvenih funkcija, a klase se međusobno suprotstavljaju kao konfliktne grupe vlasnika i nevlasnika."¹ Autor ne govori o klasnoj "neprijateljskoj suprotstavljenosti" - jer ona ne postoji u socijalizmu, ističe Popović, i naglašava da postoji "socijalna konfliktnost i nudi dva različita objašnjenja uzroka i karaktera konfliktnosti. Prvo, sukob između osnovnih "društvenih kompleksa" - centralno - administrativno - birokratskog i samoupravno - socijalističkog a ovaj sukob dovodi do funkcionalne heterogenosti društvenog sistema. Drugo, izvor društvenog konflikta vidi u otporu (što više nije sukob) tehnokratsko - birokratskih tendencija samoupravnim. Nalazi Popovićevih istraživanja sugerisu da su razlike među slojevima prema obilježju materijalnog standarda prisutne, ali izuzetno male (većina ispitanih je unutar "srednjeg" i "visokog standarda). Na osnovu naprijed pretpostavljenih slojeva i obilježja po kojima se određuju (mjesto u društvenoj podjeli

¹ M.Popović, *Društveni slojevi i društvena svest*, Beograd, 1977., str. 36.

rada, odnos (distanca) prema društveno-političkoj moći i mjesto u raspodjeli materijalnog bogatstva) ispituje se razlika među slojevima ako slojna pripadnost određuje interese, stil života, svijest, itd. Kasnije Popovićovo istraživanje nalazi razlike i postojanje pretpostavljenih slojeva je istaknuto a to su: a) sloj političkih i privrednih rukovodilaca (1.profesionalni političari, 2.privredni rukovodioci), b) srednji socijalistički (kasnije nazvani nemanuelni) slojevi koje čine visoki stručnjaci u privredi i van privrede i 3. Administrativni i rutinski službenici, 4) slojevi neposrednih proizvođača (manuelni slojevi radničke klase), slojevi privatnih vlasnika (kasnije nazvana klasa privatnika koja obuhvata 1. poljoprivrednike, 2. seljake industrijske radnike (koji su kasnije izbačeni iz šeme) i 3. gradski privatnici (zanatlije). Navedena podjela proširuje se za potrebe istraživanja na 10 slojeva - podslojeva.

Model "klasno-slojne" strukture sa slojevima "novog tipa" koji zadržavaju u određenoj mjeri klasne karakteristike, ali istovremeno gube klasna obilježja, sobom nosi neke nejasnoće i kontradikcije. Prvo, koristi se terminologija u

kojoj ono klasno ima tendenciju "prelaska" u neklasno pa se pitamo: kako to odumiru klasne karakteristike grupa sa "višim" položajem. Drugo, problem je da li se u društvu sa još nerazvijenom ekonomskom strukturom i nerazvijenom društvenom (profesionalnom) podjelom rada može govoriti o stratifikovanoj strukturi. Ako se tome doda plansko-komandni karakter proizvodnje koji ne rezultira razvojem već rastom (ekonomskim) s odsustvom proizvodnja radi profita za tržište, onda se razmišljanja o socijalnoj strukturi prevashodno okreću ka karakteru načina proizvodnje i karakteru (podjela) rada. Za Popovića¹ je struktura jugoslovenskog društva potpuno otvorena tako da se slojevi pokreću jer hijerarhijski odnos između pojedinih položaja i uloga nije stalan i vječan. U društvu sa razvijenom podjelom rada hijerarhija društvenih djelatnosti (to je osnovna sociološka kategorija iz koje autor izvodi društveni odnos i društvene grupe) proizvodi i hijerarhiju uloga i položaja a to rezultira hijerarhijom slojeva, odnosno dolazi do stratifikacije društvene strukture.

Prema Popoviću, moguća su dva pristupa za objašnjenje klasa: strukturalni i istorijski. Prema strukturalnom pristupu

¹ Mihailo Popović, *Društveni slojevi i društvena svest*, str. 48.

klase su nastale iz nejednake raspodjele društvene moći. Neposredna osnova postojanja klasa je privatna svojina i sa njom povezana mogućnost eksploatacije tuđe radne snage. Prema drugom "istorijski uzroci nastanka klasa nisu identični sa izvorima njihovog postojanja u okviru date društvene strukture iako se međusobno tesno uslovljavaju". Za obavljanje neke društvene djelatnosti primarni društveni uslov je stepen raspolaganja društvene moći koja se definiše kao "manje ili više strukturisan (institucionalizovan) sistem nejednakih mogućnosti učestvovanja u donošenju relativno značajnih odluka".¹ U tom tekstu se ne određuje osnov društvene moći, nedostaje objašnjenje razloga na osnovu kojih jedna društvena grupa ima veću moć od druge i zašto se javlja nejednaka raspodjela društvene moći. Takođe se ne ističe na koji način i ko vrši rangiranje društvenih djelatnosti. Nedostaci se sadrže i u definisanju društvenog položaja pomoću društvenog sloja.

Drugo stanovište o slojnoj strukturi jugoslovenskog društva dato je u istraživanju S. Saksida i saradnika koji

¹ M. Popović, *Jedan teorijsko-hipotetički okvir za proučavanje stratifikacione strukture socijalističkog društva*, Sociologija 1-2/1966., str.31.

pokušavaju čisto empirijskim putem, odnosno faktorskom analizom većeg broja indikatora, doći do dimenzija socijalne strukture. Dolazi se do tri međusobno nezavisne dimenzije, odnosno faktora socijalne strukture jugoslovenskog društva, na osnovu empirijski prikupljene građe u Sloveniji i Makedoniji, i to su: obrazovno-profesionalna hijerarhija, odnosno "faktor generalnog statusa", zatim politička hijerarhija odnosno faktor političkog statusa, i na kraju potrošačka hijerarhija, odnosno "faktor potrošnje".¹ Na ovako konstituisanim hijerarhijama poredani su pojedinci a ne društvene grupe a čiji su položaji ujedno nezavisni od položaja u druge dvije hijerarhije. Na osnovu ovakvog koncepta, odnosno izloženih rezultata istraživanja može se dopunskom analizom doći do većeg broja društvenih grupa koje mogu, ali i ne moraju doći u hijerarhijski odnos. Navedeno istraživanje ukazuje da "jugoslovensko društvo nema jednu homogenu stratifikaciju nego više paralelnih, a ono na šta ovo istraživanje ne odgovara su pitanja:

a) kako se uopšte te hijerarhije formiraju,

¹ S. Saksida i dr., *Društvena stratifikacija i pokretljivost u jugoslovenskom društvu*, "Klase i slojevi", Biblioteka "Čovek i sistem", Zagreb, 1977.

b) kako te hijerarhije utiču na političku participaciju, tj. da li je jedna ili druga od ovih hijerarhija dominantna u određivanju uslova života svima ostalima".¹ Ograničenja ovog pristupa sastoje se u činjenici da se na osnovu "veoma složene empirijske slike ne može čisto induktivnim putem rekonstruisati društveni totalitet: statistički pristup, kojem je u principu neprozirna priroda veze između varijabli, ne može (isključujući kauzalnost) da dopre do uslova koji proizvode kompleksnost empirijskog".

Svojevrsan pokušaj "pomirenja" stratifikacione i klasne analize nalazimo u istraživanjima D. Mrkšića koji polazi od stanovišta da "društvena podjela rada stvara pretpostavku za klasno diferenciranje društva" koje se najznačajnije ispoljava u odnosima društvene moći. Jugoslovensko društvo je u

¹ Komentar ovog istraživanja izložio je D. Sekulić u članku o pristupima izučavanja stratifikacione strukture jugoslovenskog društva, Sociologija, 1/1983.

ranijoj fazi blisko "etatističko-masovnom modelu društvene strukture, da bi se u kasnijoj evoluciji poprimila obeležja jednog posebnog obrasca društvene stratifikacije u kojem su elementi klasne podele rada prisutni kao potencije koje u razvoju bivaju ometane složenim spletom unutrašnjih i spoljnih činilaca"¹. U društvu je izvršeno izvjesno oblikovanje "društvenih slojeva kao realnih društvenih oblika koji, u većoj ili manjoj meri, pokazuju i klasna obeležja." Na osnovu različitih položaja u podjeli rada i različitih mjesta u strukturi moći formirana su četiri društvena sloja: elitistički sloj (partijski i državni funkcioneri, viši rukovodeći kadar u privredi i društvenim djelatnostima), srednji slojevi (visoko obrazovne profesije, srednji rukovodeći kadar, niži službenici, srednje stručni kadar, slobodne profesije, gradski privatnici i imućni poljoprivrednici), zatim radništvo (stručni radnici u društvenom sektoru, nestručni radnici u društvenom sektoru i najamni radnici) i na kraju seljaštvo.²

¹ D. Mrkšić, *Srednji slojevi u Jugoslaviji*, Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, Beograd, 1987, str. 145.

² D. Mrkšić, *Srednji slojevi u Jugoslaviji*, Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, Beograd, 1987., str. 147, D. Mrkšić, *Podela rada i stratifikacija jugoslovenskog društva*, "Revija za sociologiju", 1-4/1986, str. 9.

Dakle, i ovdje se radi a, kako sam autor kaže, posebnom modelu stratifikacijske strukture sa prisutnim elementima (koji bivaju ometani – čime) klasne podjele rada. Pridavanje prioriteta klasnoj podjeli rada i klasnom karakteru strukture u odnosu na društvenu svojinu koja isključuje postojanje klasa, u do sada izloženim istraživanjima, favorizuje kao značajnu ulogu u društvenoj podjeli rada koja se uzima kao osnov za slojno razdvajanje, umjesto za klasno razdvajanje.¹ Ukoliko se klasnost i priznaje onda je to zbog klasnog karaktera podjele rada a kontradiktornost društvene svojine kojom se upravlja, odlučuje, raspodjeljuje, kao da je nedovoljan razlog jer razlike proistekle iz podjele rada, razlike u materijalnom bogatstvu, društvenoj moći itd. nijesu značajno velike (kako tvrde nalazi nekih istraživanja). Ovo su pitanja koja su nam se nametnula tokom analize nekih koncepcija i empirijskih istraživanja socijalne strukture. Rijetkost je bila naići na cjelovitije izlaganje o globalnim odnosima, načinu proizvodnje i karakteru rada, a češće se na osnovu apriornih ili post festum datih obilježja i dimenzija sudilo da određene grupe postoje, da razlike nijesu tolike pa čak i takve da se

¹ To ne važi za Mrkšića i Saksidu.

može govoriti o pretežno klasnoj već slojnoj strukturi jugoslovenskog društva. Među brojnim stratifikacijskim pristupima ne postoji saglasnost prije svega o broju stratifikacijskih dimenzija značajnih za određivanje položaja pojedinaca i grupa a takode ni po pitanju drugih grupa ne postoji saglasnost. Iz tog razloga ovdje se zadržavamo na ideji o višedimenzionalnosti društvene stratifikacije nakon čega ćemo nastaviti analizu drugih teorijskih pristupa socijalnoj strukturi.

Ideja o višedimenzionalnosti društvene stratifikacije, u svom početnom obliku izložena prije više od pola veka (Sorokin 1927.), sadrži odrednicu da se društveni položaji pojedinaca u svakom društvu izražavaju u obliku više poredaka (hijerarhija) na osnovu imetka, moći, ugleda, dohotka itd. Ranije je bilo prihvatljivo da se sve dimenzije mogu svesti bar na tri, dok je danas sve uočljivije nastojanje da se broj dimenzija poveća. Često se stratifikacijski prostor shvata kao mnoštvo dimenzija povezanih izvjesnim stožerima među kojima se oni najvažniji mogu identifikovati empirijskim putem a te dimenzije su:

- 1) bogatstvo,
- 2) obrazovanje i kvalifikacija,
- 3) prihod,
- 4) autoritet i odgovornost na poslu
- 5) politička moć i uticaj.

Ovdje je očigledno da se i pojedinim elementima neke stratifikacione dimenzije pridaje status stožera. Zar bogatstvo i prihod nijesu sastavni djelovi iste dimenzije, tj. ekonomske moći. Problematičan je status obrazovanja kao posebne stratifikacijske dimenzije, ukoliko se uzme u obzir da obrazovanje ne stratifikuje društvo, ono ga samo diferencira. Iako su se poslije Weberovog¹ zalaganja za tročlani model društvene stratifikacije (ekonomska moć, politička moć, društveni ugled) najčešće istraživanja zasnivala na uvažavanju ova tri elementa, ipak se pokazalo da u vezi s ovakvim shvatanjem stratifikacije postoje dva bitna problema. Prvi se odnosi na definisanje sadržaja i značenja.

¹ M. Weber, *Privreda i društvo*, Prosveta, Beograd, 1976, M. Weber, *Methodologische Schriften*, Frankfurt, 1968 (Navedeno prema: D. Sekulić, *Strukture na izmaku*, Zagreb, 1991, str. 10-20)

pojedine dimenzije. Drugi problem vezuje se za međusobni odnos dimenzija koji se ne može razmatrati nezavisno od prvog. Kod ekonomske moći problem predstavlja identifikovanje svih pojava oblika nejednakosti među ljudima u kojima je jasno sadržano hijerarhijsko razvrstavanje pojedinaca kao nosilaca određenih društvenih uloga. Pošto je takvih oblika mnogo pribjegava se selekciji i isključivanju asimetričnih slučajeva distribucije materijalnog bogatstva pa se na osnovu toga formira društvena grupa kao realan društveni oblik a ne kao analitičko-heuristička kategorija. Najčešće se ekonomska moć mjeri visinom dohotka dopunjenim posjedovanjem nekretnina, potrošnim dobrima trajne vrijednosti, što usložnjava sintetičko izražavanje svih navedenih elemenata ekonomske moći. Elementi dimenzije društvene moći nijesu lako samjerljivi i najčešće se utvrđuje stepen informisanosti o važnim političkim i društvenim pitanjima, ili stepen učestvovanja u odlučivanju. Društveni ugled smatra se svojevrsnim sintetičkim iskazom o položaju na skalama ekonomske i društvene moći. Proučavanja ugleda (Treiman, 1977.) ukazala

su na široku saglasnost pojedinih profesija u ocjeni sopstvenog ugleda kao svojstva koje izražava odnos uvažavanja. Prema njegovom mišljenju, „u svim savremenim društvima sa visoko razvijenom podjelom rada, "hijerarhije profesionalnog ugleda su u osnovi iste" i utemeljene su, kako u profesionalnoj diferencijaciji uloga tako i u postojećim odnosima moći. Nasuprot njemu, Hope ugledom smatra oblik "intersubjektivne komunikacije aktera koji svoje ciljeve ostvaruju koristeći ne toliko superiorne materijalne resurse, koliko sredstva simboličke prirode (značenje, vrijednosti i slično)".¹

O uzajamnim odnosima i preplitanjima istaknutih dimenzija postoje dosta različita shvatanja. Kod jednih, isprepletanost dimenzija je toliko velika da se komotno može govoriti o jednodimenzionalnosti stratifikacijskih sistema. Kod drugih, između tri osnovne dimenzije postoje odnosi nadređenosti - podređenosti pa se položaj određuje prema primarnoj dimenziji za koju se profesija uzima kao

¹ Milosav Janićijević, *Osobnosti društvene stratifikacije Jugoslavije danas*, saopšten je na naučnom skupu Filozofski fakultet Nikšić, maj, 1989.

najpouzdaniji pokazatelj čovjekovog relativnog položaja bar na trima glavnim dimenzijama (bogatstvo, autoritet i ugled).

Izložene dimenzije, najčešće uzimane kao empirijska obilježja pojedinaca i njihovog razvrstavanja u određene grupe, teško se mogu uzeti kao valjane ukoliko se ne izvode iz opšteg teorijskog pristupa analize cjelokupnih društvenih odnosa i veza. Na primjer, podjela rada na intelektualni i manuelni, upravljački i izvršni, ideativni i rutinski, sistemski i potreban, predstavljala bi osnovnu, ali ne i dovoljnu dimenziju društvene stratifikacije. Ovaj kompleksniji i sadržajniji "model" prezentovan je u radu M. Lazića,¹ gdje se za svaku dimenziju operacionalizuje više indikatora tako da se dobija oštija slika realnih razlika između društvenih grupa.

Ne samo u pogledu drugačijeg, obuhvatnijeg izlaganja dimenzija društvenog položaja već i u pogledu opšteg teorijskog stanovišta, klasni pristup M. Lazića za nas je značajan iz više razloga. Naspram pristupa s apriorno konstruisanim slojevima ili unaprijed konstruisanim obilježjima po kojima se slojevi razvrstavaju, nalazi se pristup

¹ M.Lazić, *Društveni položaj, posredovanje između klasnog i stratif.*, Sociologija, 3/1987

skorijeg datuma koji polazi od teorijski izvedene hipotetičke strukture društvenih odnosa na osnovu koje slijedi ispitivanje nužne veze između određenih obilježja. Ovaj pristup, za razliku od prethodno istaknutih pristupa, na sasvim drugačiji način interpretira osnovne društvene odnose. "Dominantni društveni odnosi u Jugoslaviji (kao posebnom obliku socijalističkog društva) predstavljaju odnose klasnog tipa, zasnovane na antagonizmu vladajuće klase kolektivnih vlasnika i klase radništva. Klasa kolektivnih vlasnika, hijerarhijski organizovana, monopoliše planske funkcije u društvenoj reprodukciji, određujući njene ciljeve, sredstva, uslove u kojima se vrši itd. Iz kontrole nad teleološkom radnom funkcijom sledi i njen ukupan društveni dominantni položaj. Nasuprot tome, klasa radništva ima isključivo izvedbene društvene uloge. Na neophodnom posredovanju između teleološkog i izvedbenog rada, uz raspolaganje tehničkim (specijalističkim) znanjima i lišenost komandnih uloga (ili uz tek neposredno prenošenje planskih komandi), zasniva se društveni položaj posredne klase. Najzad, zbog svjetsko-istorijske dominacije kapitalističkog načina proizvodnje, planska proizvodnja u decentralizovanom

socijalizmu dobija značajna kvazi-robna obeležja, a uz planski rad egzistira i podređen oblik sitnog privatnog preduzetništva (na kojem se zasniva "klasa" privatnika)".¹

Zauzimanje društvenog položaja grupa prvenstveno zavisi od načina reprodukcije konkretnog dominantnog načina proizvodnje. Iako se nigdje eksplicitno ne izlaže determinizam vlasništva, u ovom pristupu on se podrazumijeva što potvrđuje da ima vladajuće klase, klase kolektivnih vlasnika. Vlasništvo i od njega neodvojiva podjela rada primarno određuju položaj i klasnu diferencijaciju u društvu. Djelovanje političkog determinizma ovdje je sekundarno jer se smatra da se politička moć posjeduje i kontroliše ekonomija čime se postiže totalizovani monopol". "Apsurdnost tvrdnje - da je revolucionarni pokret prvo stekao "vlasništvo nad državom", pa zatim, pomoću njega, i vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju-proizilazi, dakle, iz činjenice da na završetku građanskih ratova, u

¹ M. Lazić, *Društveni položaj: posredovanje između klasnog i stratif. pristupa*, 1987, str. 402.

izvornim antikapitalističkim revolucijama (ruskoj, jugoslovenskoj), države u punom smislu nije ni bilo. Raspolaganje represivnim aparatom, stvorenim tokom oslobodilačkog i (ili) građanskog rata... pružilo je opštu mogućnost za uobličavanje i izrastanje novog načina reprodukcije društvenog života... osvajanje države ne prethodi ovladavanju ekonomijom... Rukovodeći pokretom u pobjedničkom ratu (oslobodilačkom i građanskom), pri čemu se sam pokret postepeno uobličava u represivni državni aparat (vojska, policija itd.), hijerarhija partije preduzima reorganizovanje društvenih odnosa u obadva ključna područja: ekonomskom i političkom."¹

Ne radi se o ekonomsko sazrelim uslovima da se postojeći način proizvodnje mijenja nekim novim, već o tome da su politički pobjednici izmijenili ekonomski sistem prema svojim "istorijskim ciljevima". Vlasnički odnosi ne prilagođavaju sebi političke kao što je to u buržoaskim revolucijama, nego politička pobjeda prilagođava sebi vlasničke odnose (antikapitalistička revolucija).

¹ M.Lazić, *U susret zatvorenom društvu*, str.18-20

U citiranoj kritici teorije o političkom determinizmu ne smatramo da se samo radi o osvajanju "vlasništva nad državom" i preko toga nad ekonomijom u uslovima nesazrelih unutrašnjih suprotnosti sistema. "Teorija o "političkom determinizmu"¹ samo kaže da takvi "ekonomski sazreli" uvjeti koji su postojali kao baza buržoaskih revolucija nisu postojali kao baza socijalističkih revolucija. Prema tome pobjeda u građanskom ratu (revoluciji) predstavlja preduvjet ekonomskog preuzimanja vlasti. To međutim, ne proizilazi iz toga da su sazreli ekonomski uvjeti da se kapitalistički način proizvodnje zamijeni nekim novim, višim i naprednijim nego samo to da politički pobjednici mijenjaju ekonomski sistem prema vlastima ideološkim predožbama... Teorija političkog determinizma se može konceptualizirati tek u ovom "marksovskom" kontekstu i samo tu ima smisla a ne kao ovladavanje preko države ekonomijom što je samo pojavni oblik ovog suštinskog procesa." U tom smislu teorija kolektivnog vlasništva i političkog determinizma koji mu stoji u podlozi predstavlja bitnu reviziju Marksove

¹ D. Sekulić, *Socijalna struktura: Socijalni konflikti i društveni razvoj, u Stratifikacijske analize sodobnih društva*, Ljubljana 1988, str. 253-298

paradigme. Nisu vlasnički odnosi ti koji sebi prilagođavaju političke (buržoaska revolucija), nego politička pobjeda prilagođava sebi vlasničke odnose (nekapitalistička revolucija provedene pod "socijalističkom zastavom").¹

Društvena struktura izvodi se dakle iz pretpostavke o političkom determinizmu dopunjeno "zamecima aparata države" mjerama konfiskacije i nacionalizacije koje su učinile "partijski vrh neposrednim organizatorom celokupne... proizvodnje".

Prvi opšti uslov istorijski nastalog socijalizma nalazio se u koncentraciji kapitala. Ovdje je važno istaći da je socijalizam poseban način proizvodnje, dakle, posebna društveno-ekonomska formacija".² U odnosu na kapitalizam promijenili su se organizatori proizvodnje, ukinuta je proizvodnja radi proizvodnje a na djelu je proizvodnja planskog proizvoda (funkcionisanja date organizacije društva). Tu je tržište kao opšti regulator zamijenjeno dirigovanom distribucijom kojom se uslovljava cjelokupna reprodukcija.

¹ D. Sekulić, *Socijalna struktura*, socijalni konflikti i društveni razvoj, u *Stratifikacijske analize sodobnih društva*, Ljubljana, 1988, str. 251-298.

² Vrlo poticajno stanovište o ovom izloženo je u studiji "*Reprodukcija društvenih grupa u*

Navedenim promjenama nije ukinuta klasna struktura društva, podjela rada se reprodukuje kao podjela na upravljački i izvršni, intelektualni i fizički, sistemski i potrebni itd., što omogućava relativno stabilnu strukturu sistematske privilegovanosti - deprivilegovanosti. Drugim riječima, jedna društvena grupa upravlja ukupnom društvenom reprodukcijom čime ostvaruje (pomoću dirigovane distribucije) i vlast nad ljudima. Dinamički momenat socijalizma smješten je izvan njega, u njemu nadmoćnoj okolini kapitalističkog društva. Svako otvaranje socijalizma prema toj okolini znači ugrožavanje socijalističkog načina planske proizvodnje, njegove socijalne strukture i vladajuće ideologije. Već stvorena uporišta u industrijskom proleterijatu i masama seljaštva s ideologijom zastupanja njihovih istorijskih interesa omogućila su partijskoj garnituri da zametne plansko-komandnu funkciju s motivom okretanja ka brzom rastu koji je proizilazio iz nužnosti izgradnje ekonomskog temelja. Centralizovana kontrola svih društvenih resursa usmjerava te resurse na investicije u industriju prvenstveno zbog nužnosti rasta, žrtvujući životni standard mase stanovništva. Zbog

odsustva tržišne regulacije (koja eliminiše neuspješne i nepotrebne, a stimuliše uspješne i potrebne) mnoga velika preduzeća opstaju pod zaštitom administrativnih mjera kako bi se zadržali objekti vlasništva i kontrola zaposlenih. Socijalna sigurnost radnog mjesta obezbjeđuje privrženost sistemu.

Kad je došlo do razgradnje centralnog planiranja nije nestala politička kontrola nad ekonomijom. Ona se zadržala u obliku administrativnih instrumenata nižih političkih centara (prvo opština a zatim republika) nad privredom. Kasnija koncepcija samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora nastojala je prevazići "prisilu" tržišnih zakona a svojim instrumentima regulacije ne vraćati se na staro (u kapitalizam) na tržište, a niti na plan. Na djelu nije proizvodnja za profit (proizvodnja kao samosvrha) već proizvodnja "planskog proizvoda" za potrebe. Ukidanjem tržišta kao složenog sistema posredovanja u društvenim odnosima ljudi a time ukinuta i autonomija preduzeća, proizvedeno je društvo kolektivističkog tipa, čija organizacija i regulacija nužno mora isključiti individuuma kao ekonomskog i političkog subjekta. Tržište kao opšti regulator zamijenjeno je komandnom, dirigovanom

raspodjelom a koncentrisane ukupne potencijale društva valja planski i racionalno upotrebljavati. Da bi se postigli takvi ciljevi valjalo je jedino biti bez konkurencije drugih a onda komandovati ukupnom društvenom reprodukcijom. Upravljanje i odlučivanje društvenom (državno-socijalističkom) svojinom uz monopol planiranja i kontrole izdvojio je posebnu društvenu grupu-etatističku klasu ("klasu kolektivnih vlasnika") "koju monopolski položaj čini faktičkim ("ekonomskim") vlasnikom sredstava za proizvodnju - i to grupu kao cjelinu (odnosno kao organizaciju), jer je monopol kontinuirano delegiran niz vertikalnu cjelokupne njene hijerarhije (od politbiroa do direktora preduzeća)."¹ Podjela rada se reprodukuje kao podjela na upravljački i izvršni, odnosno "sistemski i potrebni rad", kako označava M.Lazić, na intelektualni i fizički rad itd. što omogućuje relativno stabilnu strukturu sistematske privilegovanosti - deprivilegovanosti jedne grupe u odnosu na druge. Ukratko, jedna grupa upravlja ukupnom društvenom reprodukcijom, čime ostvaruje (komandnom raspodjelom) i vlast nad ljudima. Pošto se radi o proizvodnji za potrebe,

¹ M. Lazić, *U susret zatvorenom društvu*, str.21.

primarna potreba je, naravno, očuvanje stvorenog sistema, koji da bi mogao opstati mora izgraditi svoju ekonomiju i njoj odgovarajuće ustanove, a to je, u stvari, "planska" izgradnja nove društvene strukture. Postojanje vladajuće klase uslov je za reprodukciju planski organizovanog, tj.socijalističkog društva. Da bi uspješno djelovala, tj.kontrolisala sve ključne segmente društva sa jednog mjesta, vladajuća klasa morala bi obezbijediti da "sva dobra koja se mogu zamisliti-fizička, ljudska, intelektualna - neophodna za obavljanje aktivnosti koje treba da budu predmet planiranja moraju biti: "a)dostupna unutar određenog sistema i b) slobodno manipulativna, što znači da cirkulišu na osnovu odluka planskog činioca i samo na osnovu njih...Kad ovaj zahtjev nije ispunjen koordinirana delatnost ustupa mesto trvenju konkurentskih delatnosti planiranih na nekoordinisan način."¹

Z.Bauman dalje navodi neophodnost dostupnosti svih informacija važnih sa stanovišta plana. U protivnom, s obzirom da odluke zbog nedostupnosti informacija ne mogu biti racionalne, to je u dužem periodu planiranje dovedeno u

¹ Z. Bauman, *Kultura i društvo*, Prosveta, Beograd, 1984, str. 370-372

pitanje. Dalje, da bi se mogle donositi efektne odluke sa stanovišta ciljeva planiranja, činilac koji planira mora biti:

- a) depersonalizovan,
- b) kompetentan i
- c) pronaći zajednički imenitelj da bi se vršila selekcija.

Cilj plana su potrebe koje su teško svodive na zajednički imenitelj pa se područje sa planskim djelovanjem sužava. Postojanje različitih interesa, tj. da za jednu odluku bude korisna a za druge štetna, unosi sukob što ugrožava postulat sistema: racionalnost odlučivanja. Najzad, posrednici realizovanja planskih uputstava s vrha na niže moraju izabrati mogućnost koja odgovara (bez samostalne moći, njihova ovlašćenja su u funkciji ostvarenja planskih zadataka) te se tako pružaju mogućnosti različite interpretacije i akcije.

Navedeni uslovi nužni za plansko djelovanje vladajuće klase neostvarivi su zbog ograničenja koja proizlaze iz nemogućnosti primjene plana na neuređenu, njemu neprimjerenu stvarnost. Da bi mogao djelovati plan mora stvarnost prilagoditi sebi, mora ubjedjivati i homogenizovati

društvo, planski ga organizovati i integrisati. Stvarajući društvo u kome je rad pojedinaca i grupa neposredno društven rad, jer je unaprijed mišljen kao dio međusobno povezanih radova, sistem planskog djelovanja ukida bilo kakvu samostalnost i, namećući se, sve prilagođava logici svog djelovanja. Tako je ukupan društveni rad stavljen u funkciju planske djelatnosti, odnosno reprodukovanja postojećeg sistema društvenih odnosa.

Suprotnost: planski i izvršni rad - koja podrazumijeva onu na osnovu vlasništva - nevlasništva, odnosno upravljanja i odlučivanja (u materijalnoj i duhovnoj reprodukciji), jeste "conditio sine qua non" klasne diferencijacije jugoslovenskog društva. Sve druge suprotnosti i razlike počivaju na njoj i iz nje se mogu izvoditi, što je osnovna crta pristupa socijalnoj strukturi koji je s razlogom u literaturi nazvan klasni.

Izloženi prikaz koncepcija o strukturi društva je kombinacija hronološke i tematske analize, na osnovu koje uočavamo da je razvoj, počev od teorije o radnom narodu pa do savremenih stratifikacionih, odnosno klasnih analiza i pristupa kao i njihovih kombinacija, prolazio kroz

tridesetogodišnji period sporog oslobađanja od ideoloških ograničenja (ili zabluda) nametnutih jugoslovenskoj sociologiji od strane partijsko-političkog establišmenta. Prethodna analiza ukazuje još i na to da su, prvo: mnoge od navedenih koncepcija uistinu samo skup teorijskih (ili političkih) pretpostavki bez njihove provjere u empirijskim istraživanjima (izuzev pomenutih istraživanja Saksida, Popovića, Mrkšića, Lazića i Sekulića skorijeg datuma); drugo: u jugoslovenskoj sociologiji postoji očigledno neslaganje, a najvažnije je ono teorijsko, oko strukture tog društva; i najzad treće, sličnim metodološkim postupcima dolazi se do značajnih razlika u tumačenju prirode jugoslovenskog društva upravo zbog značajnijih razlika, ne u empirijskoj gradnji, već prije svega razlika u polaznim teorijskim postavkama. Izložena analiza, po mom mišljenju, najznačajnijih koncepcija poslužiće kao orijentir u ovom istraživanju koje, u okruženju već postojećih istraživanja, teško može biti originalno. Smatram da su teorijske prednosti na strani klasnog pristupa kojem, pored navedenih karakteristika, treba dodati sljedeću. Ima primjera da je ekonomski razvijenije društvo sa savršenijom podjelom rada više stratifikovano nego što je to

slučaj u ekonomski slabije razvijenom društvu na primjer kakvo je jugoslovensko. Uzimajući to u obzir, pretpostavka od koje polazim svodi se na to da je jugoslovensko društvo jedna od varijanti socijalističkih društava sa istorijski posebnim načinom proizvodnje, u kome je ukinuta proizvodnja kao samosvrha, a na djelu je proizvodnja "planskog proizvoda" (funkcionisanja date organizacije društva). Ukinuto je tržište kao složen sistem posredovanja u društvenim odnosima a time i autonomija proizvođača i robni fetišizam kao njegova pretpostavka, odnosno posljedica. ' Ukidanjem ovog posredovanja i autonomije proizvođača proizvedeno je društvo kolektivističkog tipa, čija organizacija i regulacija nužno izdvaja upravljanje, kontrolu, planiranje isl. društvenog ("kolektivnog") vlasništva u monopol jedne grupe koji je stvarno čini vlasnikom sredstava za proizvodnju. Time je ukinuta mogućnost autonomije ekonomskog i političkog subjekta pa je moć sažeta u jedinstvenoj hijerarhiji upravljačko - etatističke klase. Koncentracijom raspoloživih potencijala društva pod vlastitu upravu i kontrolu postignut je osnovni cilj: upravljanje cjelokupnom društvenom reprodukcijom. Iz monopola planske funkcije i kontrole

intelektualne radne funkcije proizilazi njen ukupan dominantni društveni položaj. Podjela rada se reprodukuje kao podjela na upravljački i izvršni, intelektualni i fizički, autonomni i neautonomni itd. što omogućuje relativno stabilnu strukturu sistematske privilegovanosti - deprivilegovanosti, i što, ukupno uzevši, ukazuje da su dominantni društveni odnosi u jugoslovenskom društvu, odnosi klasnog tipa. Vladajuća klasa upravlja ukupnom društvenom reprodukcijom čime ostvaruje (dirigovanom distribucijom - planom) i vlast nad ljudima. Pošto se radi o proizvodnji za potrebe, prva potreba je, naravno, očuvanje sistema planske proizvodnje. Autonomni i privatni rad uglavnom su ukinuti (izuzev poljoprivrede i usluga kao i skorijih pokušaja reprivatizacije) a da bi rad bio društven on mora biti planski organizovan, mora se uključiti u sistem planiranja. Sistem planiranja stvorio je društvo u kome je rad pojedinca i grupa neposredno društveni rad jer je unaprijed mišljen kao dio višestruko međusobno povezanih radova. Tako je ukupan društveni rad stavljen u funkciju sistema planske djelatnosti koja određuje ciljeve, sredstva, uslove itd. Postoji suprotnost: na jednoj strani je rad planiranja, upravljanja, "sistemski rad", a na drugoj izvršni

rad, "potreban rad", proizvodi cjelokupnu društvenu diferencijaciju - klasno strukturiranje. Stvarna uloga pojedinaca ili grupa u društvenoj reprodukciji pretpostavka je klasnog diferenciranja društva, odnosno, zauzimanje različitih društvenih položaja od strane pojedinaca ili grupa je pouzdan pokazatelj karaktera društvene podjele rada. Prethodno navedena podjela rada ima svojstva klasne dominacije jednog nad drugim (upravljačkog nad izvršnim), odnosno klasne vladavine. Sa isključivo izvršnom društvenom ulogom nasuprot plansko-upravljačke stoji deprivilegovan društveni položaj radničke klase. Između njih dvije sa specifičnom ulogom, bez komande bez uticaja na vlast i bez autonomije položaja, zasnovan je društveni položaj srednje klase. Planska proizvodnja u okruženju svjetsko-istorijske dominacije kapitalističkog načina proizvodnje restaurira neke elemente tržišne privrede pa uz planski rad postoji podređen oblik privatnog preduzetničkog rada na kojem se zasniva (stvara) klasa privatnika.

Dalja pretpostavka, na osnovu koje se polazi u ovom istraživanju, jeste da je mjesto koje pojedinac, odnosno

društvena grupa zauzima u hijerarhijskoj ljestvici društvenih položaja je u direktnoj uzročno-posljedičnoj zavisnosti od načina reprodukcije konkretnog načina proizvodnje, tj. osnovnog društvenog odnosa. Uzimam društveni položaj "kao sintetički izraz globalne društvene podjele rada, koja se uspostavlja prisilno i relativno trajno, tako da suprotstavlja velike grupe ljudi po osnovnim dimenzijama ljudske prakse."¹

Kategorija društvenog položaja, u empirijskom dijelu istraživanja, biće operacionalizovana pomoću stratifikacijskih dimenzija (upravljačko - komandni i izvršni rad kao osnovna podjela rada, zatim distribucija moći i materijalni standard, obrazovanje i td.) položaja koja je u našem društvu koji je izveden čvrstom hijerarhijom radnih mjesta. Sistematski prikupljeni empirijski podaci treba da korespondiraju sa izloženim teorijskim dijelom. Očekujemo da su razlike i distanca između pojedinih društvenih položaja takve da je teško govoriti o značajnijoj otvorenosti za vertikalnu društvenu pokretljivost na osnovu čega se onda može govoriti o klasnim barijerama unutar socijalne strukture. Smatram da će se potvrditi očekivanja da je pokretljivost pojedinaca ili

¹ M. Lazić, *Sociologija*, 3/1987, str. 401.

grupa u direktnoj zavisnosti od mjesta koje se zauzima na ljestvici položaja. Ukazali smo na presudan značaj suprotnosti koja proizilazi usled razlika u društvenom položaju društvenih grupa - klasa koje ne smatramo pukim zbirom ovih ili onih individuumu, već su to velike grupe ljudi koji se značajno razlikuju prema društvenom položaju a najbitnije je to što imaju suprotstavljene interese i u stalnom su (otvorenom ili prikrivenom) sukobu. Ako se ne reprodukuje sama vladajuća klasa to znači da se ne zadržava različitost suprotstavljenosti položaja izvedenih iz osnovnog društvenog odnosa. Snimajući vertikalnu pokretljivost obezbjeđujemo o mnogobrojnoj klasi od ostalih - radništva koja se približava dnu piramide društvenih položaja. O međuklasnoj pokretljivosti moguće je govoriti u slučaju srednje klase prema vrhu. Položaj privatnika i poljoprivrednika, koji se po individualnoj svojini i autonomiji rada izdvajaju od pomenutih klasa prvenstveno individualnim posjedovanjem sredstava, zemljišta, nekretnina itd., zanimljiv je iz više razloga. Njihov doskorašnji položaj ne korespondira sa socijalističkim društvom koje je odbacilo "ostatke starog kapitalističkog društva" pa su, do skoro marginalizovani, predstavljali samo dno. U pogledu

pokretljivosti karakterisala ih je samoreprodukcija i neznatan odliv u radnike. Interesantno će biti njihovo skorije pokretanje s obzirom da je "jugoslovenska kriza" jedan od puteva rješavanja vidjela u "maloj privredi" i transformaciji društvene svojine u privatnu ili akcionarsku na koju se do sada usmjerilo oko 30% sredstava iz društvenog kapitala dok ostatak još kontroliše partijsko-državni vrh. Kasnije ćemo kroz detaljniju razradu hipotezu u empirijskoj analizi saznati kakva je pokretljivost u Crnoj Gori.

1. Predmet istraživanja

Naznačili smo da nas interesuje istraživanje međugeneracijske vertikalne pokretljivosti koja označava promjenu društvenog položaja potomaka u odnosu na roditelje (očeve) a unutargeneracijska pokretljivost kao vid vertikalne pokretljivosti predstavlja promjenu društvenog položaja tokom karijere, naime određenjem prvog i poslednjeg zanimanja ispitanika.

Vertikalna društvena pokretljivost je jedna od osnovnih društvenih pojava za proučavanje promjena u društvenoj strukturi. Kao jedan od načina za proučavanje tih promjena koristi se pojam vertikalne društvene pokretljivosti koji podrazumijeva promjene ukupnog društvenog položaja društvenih grupa pri čemu stepen njihove samoreprodukcije ostaje mjera u odnosu na koju se posmatraju te promjene, dakle, otvorena – zatvorena društvena struktura. Znači, vertikalna društvena pokretljivost ima dvosmjerni karakter uzlazni – napredovanje na skali društvenih položaja i silazni – pad na toj skali. Bez obzira na razlike u materijalnim, duhovnim u drugim elementima društvenog položaja, struktura je

drugačija ako je riječ o otvorenoj strukturi gdje su šanse za zauzimanje različitih položaja relativno jednake za sve pripadnike grupe koje imaju različit položaj, ili je riječ o zatvorenoj strukturi u kojoj je većina statusa pripisana. Naznačeni ugao posmatranja promjena u društvenoj strukturi izdvojili smo kao naš predmet istraživanja.

Društveni vid praćenja promjena u društvenoj strukturi jeste putem unutargeneracijske pokretljivosti koja se posmatra preko utvrđivanja promjena unutar društvenih položaja tokom karijere, naime određenjem prvog i poslednjeg zanimanja ispitanika.

Kad je u pitanju crnogorsko društvo, kao dio globalnog jugoslovenskog društva, treba istaći da je problem društvene pokretljivosti rijetko proučavan. Zadatak nam je da utvrdimo osnovne oblike, pravce i stepen društvene pokretljivosti na području Crne Gore za period kraja osamdesetih godina. Cilj nam je i utvrđivanje odnosa između stepena društvene pokretljivosti i u drugim sredinama, na primjer, u Srbiji i Hrvatskoj.

2. Metod istraživanja

U ovom istraživanju će uzorkom biti obuhvaćeno 653 ispitanika sa područja Crne Gore koja je obuhvaćena širim istraživanjem, obavljenim u ljeto 1990.godine od strane Konzorcijuma instituta društvenih nauka na području cjelokupne bivše Jugoslavije.

U istraživanju ćemo koristiti sledeće varijable:

- 1) pol,
- 2) starosna dob,
- 3) vrsta radnog mjesta,
- 4) klasa-sloj kojem pripada ispitanik prema obilježju radnog mjesta,
- 5) obrazovni nivo,
- 6) položaj supružnika
- 7) članstvo u političkoj organizaciji.

U istraživanju ćemo koristiti analizu sadržaja domaće i inostrane literature, analizu statističke dokumentacije i uporednu analizu. Od statističkih metoda koristićemo procentualnu analizu, indeks asocijacije, Yasudin indeks i koeficijent korelacije.

3. Teorijski pristup istraživanju

Na osnovu dosadašnjih rezultata istraživanja može se reći da je jugoslovensko društvo u osnovi klasno pa ćemo tokom daljeg izlaganja govoriti o klasama kad je riječ o globalnim društvenim grupama a o slojevima govorimo samo onda kad se za potrebe istraživanja oni posmatraju kao djelovi klase. Dosadašnje iskustvo jugoslovenske sociologije, a i prakse, upućuje na sledeću strukturu: sam vrh piramide zauzima etatistička klasa koju najvećim dijelom sačinjavaju političari (državni-republički partijski funkcioneri) i direktori (privredni funkcioneri i rukovodioci neprivrednih organizacija). Srednja klasa, koju je teže odrediti, smještena je između etatističke i radničke klase, heterogenijeg je sastava i sačinjavaju je: stručnjaci u državnim i političkim institucijama, stručnjaci u privredi i vanprivredi i srednji i niži rukovodioci. Radnička klasa obavlja pretežno manuelne, izvršilačke funkcije unutar koje se može izvršiti gradacija prema obrazovanju i stepenima manualnosti na: tehničare, rutinske službenike i niže administrativne izvršioce. Privatnici

su specifična društvena grupa koja je po nekim obilježjima (materijalni standard a kod nekih davalaca intelektualnih usluga i obrazovanja) slična srednjoj klasi, a izdvojena je u posebnu klasu zato što posjeduju sopstvena sredstva za proizvodnju, nekretnine, zemljište, usluge itd. i što će u skoroj budućnosti dobiti značajniju ulogu u vlasničkim promjenama u društvu.

Vladajuća klasa koju smo operacionalizovali na sloj političara i direktora, upravljačko-komandnu funkciju obezbijedila je prevashodno na temelju upravljanja društvenom svojinom i kontrole nad ukupnim društvenim radom na osnovu monopola planske "funkcije iz čega je proizašla njena velika društvena moć. Raspolažući monopolom odlučivanja, propisuje obim proizvodnje, investicija, potreba itd. što znači da raspolaže uslovima života cjelokupnih društvenih grupa. Koristeći privilegije i dio viškova ili bogatstvo otuđivanjem društvenog vlasništva) ona je de facto klasa koja se u značajnoj mjeri, po uslovima života, razlikuje i odvaja od ostalih društvenih klasa. Hijerarhijski je organizovana analogno partijskoj ideologiji s načelom

naimenovanja funkcije, dok unutrašnji sastav obezbjeđuje rotacijom i kadrovskom politikom iz najbližeg političko-privrednog "podobnog" okruženja. Političari, odnosno državni ili republički partijski funkcioneri, kao viši sloj etatističke klase, donosi i raspodjeljuje odluke odozgo prema dolje. Mjesto pojedinaca određuje se sistemom naimenovanja od strane višeg položaja sa kojeg se kontrolišu niži i tako dalje, sve do dna piramide, na kojem nema moći naimenovanja i koja biva sve šira što je i cilj vrha: povećanjem broja podređenih položaja povećava se vlastita moć. Tako se umnožavaju organizacioni birokratski giganti koji gutaju velika društvena sredstva najvećim dijelom stvorena "potrebnim radom": Tu su, očigledno, sadržani elementi sukoba bez obzira što je neophodna poslušnost za očuvanje sistema obezbjeđivanja ekonomskim i ideološkim mehanizmima. Tako je upravljanje ljudima postalo neposredni oblik društvenog saobraćaja. Pored ovih karakteristika, s obzirom da se ne samoobnavlja, interesantno je identifikovati regrutnu bazu etatističke klase čiju širu osnovu očekujemo u višim položajima srednje klase. Za niži sloj etatističke klase - direktore (privredne i vanprivredne rukovodioce) karakterističan je njihov podređen

položaj u odnosu na viši sloj. Njihovo osnovno obilježje jeste sprovođenje odluka sa viših položaja etatističke klase a za uzvrat posjeduju apsolutnu kontrolu nad radnim kolektivom. Protivurječnost položaja ovog sloja sadržana je u tome što je stalno u makazama političkih odluka, na jednoj strani i preduzetničkih, na drugoj strani. Strateške privredne grane, odnosno gigante u njima vode dojučerašnji politički funkcioneri i obrnuto, direktori značajnih firmi napreduju u političkoj hijerarhiji. To potvrđuje da privredom upravljanju politički, a ne ekonomski mehanizmi. Postavljeni od strane viših, lako su smjenjivi zbog neposlušnosti bez obzira na uspješno vođenje preduzećem. Kontrolisani su kanali promocije i rotacija je karakteristika njihovog pomjeranja dok pad na niže položaje biva izuzetak. Uspostavljanjem personalnih kontakata koji su važni u sistemu naimenovanja popunjavaju se viši položaji. Da li je šansa za uspon veća onima iz privrednih ili neprivrednih djelatnosti biće jedno od pitanja vezanih za sloj direktora.

Srednja klasa određena je kao specifična zbog njenog posredujućeg položaja između klase koja odlučuje i upravlja

vlasništvom uz plansko-komandni i kontrolni karakter rada i klase koja je lišena svega toga. S obzirom da nema autonomiju u upravljanju ljudima niti mogućnost da naimenuje Srednja klasa je na razmeđu između vladajuće i radničke klase zbog stručnjačkog karaktera rada i povlašćenog društvenog položaja (obrazovanje, bolji radni uslovi, veći materijalni standard, ugled itd). Srednja klasa ima specifičan položaj. Nju često čine dva sloja: sloj državnih i partijskih činovnika - "ideološka menadžerija" i sloj stručnjaka u privredi i vanprivredi. Sloj državnih i partijskih činovnika nastao je kao posljedica umnoženih djelatnosti čiji je cilj reprodukovanje vladajućeg sistema a sačinjavaju ga izvršioc i sa višim i visokim obrazovanjem, s najčešće dobrom nagradom i mnogim drugim pisanim i nepisanim privilegijama i ideološki nametnutim višim društvenim ugledom. Po načinu života i imitiranju vladajuće klase izdvajaju se kao viši sloj a osnovna karakteristika sastoji se u njegovoj regrutacionoj osnovi za odlazak u vladajuću klasu, odnosno on je pripremna lansirna stanica pripadnicima van granica vladajuće klase. Hijerarhijska struktura koja obilježava etatističku klasu rasprostire se na cjelokupno društvo pa je tako i ovaj sloj u

potpunosti njoj podređen. Stručnjake odlikuje stručni karakter njihovog rada uz odgovarajuće obrazovanje. Stručnjaci nemaju upravljačko- komandne uloge u obavljanju poslova koji su neophodni za društvo. Oko njihovog svrstavanja u srednju klasu (po nekima - srednje slojeve) nema značajnijeg mimoilaženja u jugoslovenskoj sociologiji. Kvalitet života, ugled, itd. je takav da se ne mogu svrstati ni u jednu klasu sem srednju. Ovdje prije svega spadaju ljekari, inženjeri, naučnici, umjetnici, profesori, itd. koji obavljaju funkcije za koje su se osposobili. U praksi se nerijetko, uz njihovu stručnost, pojavljuje upravna, komandna funkcija pa se takva "mješavina" empirijski svrstava u viši ili niži sloj.

Po karakteru potrebnog rada koji obavlja, lišeno odlučivanja i kontrolno-planske funkcije i prema ukupnom položaju suprostavljeno vladajućoj klasi, radništvo čini dosta heterogen sastav. Tehničari, rutinski službenici i niži državni, bankarski i drugi činovnici izdvajaju se po načinu života i rada u niži položaj od srednje klase ali i viši od položaja klasičnih manualnih radnika. Za njima su VKV i KV radnici i najzad sloj NKV i PKV radnika. Ako pođemo od karaktera

(podjele)rada na osnovu koje se vrši klasna diferencijacija društva, tada razgraničenje radničke klase od ostalih klasa kod manualnih radnika (od nekvalifikovanih do visokokvalifikovanih) nije predstavljao poseban problem, o čemu u teoriji postoji opšta saglasnost. Na drugoj strani, postoje značajna mimoilaženja oko pripadnosti službenika i tehničara radničkoj klasi posebno ako se ima u vidu da ta zanimanja sa modernim tehničko-tehnološkim razvojem postaju raširenija dok se tradicionalna, čisto fizička, zanimanja postepeno gube. Poseban problem iskrsava oko zanimanja s mješavinom manualnog i nemanuelnog rada (daktilografi, operateri, laboranti, tehnički crtači, administrativni referenti, policijski operateri i dr). Položaj službenika može biti protivurječan ako se ima u vidu da obavljaju sistemski rad uz istovremeno rutinsko-izvršilački rad koji ih približava sloju manualnih radnika. Ideološki nametnut njihov ugled često je rezultirao njihovim smještanjem u srednje slojeve, ili pak zato što oni sebe smatraju dobrim dijelom pripadnicima srednje klase, a dijelom pripadnicima radništva.¹

¹ M. Popović i kol., *Društvene nejednakosti*, str. 300-306.

Njihovo neučestvovanje u radničkim štrajkovima¹ nije dovoljno da se domognu načina života srednje klase. U kriznim vremenima preduzeća oni se prvi označe kao tehnološki višak što ukazuje na nesigurnost njihovog položaja. Sa radništvom ih povezuju mnoga obilježja: rutinski izvršilački potčinjen rad, stepen obrazovanja (blizak ako ne identičan), često su manje nagrađeni od manuelnih radnika što navodi na opravdanost njihovog svrstavanja u radničku klasu. Oni što ih svrstavaju u srednju klasu smatraju da je po srijedi prelazni društveni sloj od radništva prema srednjoj klasi. Tehničare i službenike smatramo višim slojem radničke klase (iako im neki autori daju mjesto u srednjoj klasi) iz razloga što je njihov rad većinom izvršan u smislu realizacije unaprijed zadanih ciljeva, materijalni položaj nije kvalitativno različit od radničkog, a diploma (iako prohodna za univerzitetsko obrazovanje) bliska je prije radničkoj nego univerzitetskoj. Sa radništvom ih povezuje potčinjen društveni položaj iako ih specifična veza sa stručnjacima djelimično usmjerava ka njima. To što je radnička klasa fragmentovana nije posljedica različitog stepena obrazovanja (kvalifikacije) koje nosi različit

¹ N. Jovanović, *Radnički štrajkovi u SFRJ*, "Zapis", Beograd, 1979.

način rada i mogućnost postizanja statusa. Neravnomjeran položaj i raspored privrednih grana, favorizovanje jednih na štetu drugih, neprimjereno nagrađivanje u društvenim djelatnostima (vanprivredi u odnosu na privredu), zatim nacionalna i vjerska podvojenost je još jedna osnova na kojoj se vrši fragmentacija sa hijerarhijskim obilježjima, zatim odsustvo samostalnog organizovanja radnika koje je do juče posredovano partijom - nije moglo rezultirati integracijom radništva u klasu za sebe. Atomizacija ostaje i dalje jedan od pouzdanih načina da se radnička klasa drži u podređenom položaju. S obzirom da nemaju mjesto sa kojeg je dostupan kontakt i upoznavanje sa pripadnicima vladajuće klase, a niti značajnu zastupljenost u ranijem partijskom članstvu (tek svaki peti KV radnik je član SK), zatim ni adekvatno obrazovanje, uspon u suprotstavljenju klasu je onemogućen. Granice do kojih dopijevaju i gdje najznačajnije ostaju biće preciznije utvrđene mjernim instrumentima mobilnosti i empirijskom analizom.

S obzirom da čine cjelinu po vlasničkom karakteru svog odnosa prema sredstvima za rad i "van sistemskom" odnosu da

samostalno obavljaju usluge, privatnike smo odvojili u posebnu društvenu grupu, koja se po materijalnom položaju značajno razlikuje od prethodne dvije, a po stilu života prednjače gradski privatnici. Masovnije otvaranje privatnih firmi, s radničkom ili univerzitetskom diplomom svejedno je, daje nam za pravo da govorimo o nastupajućoj društvenoj grupi u vrijeme kad se društveno vlasništvo rastače na državno i privatno. Nastupa sa prevashodnim ciljem da stvori profit u tržišnoj utakmici konkurentskih roba što stoji u suprotnosti sa još postojećom ponudom planskog proizvoda za potrebe. Vraćanje oduzetog zemljišta ranijim vlasnicima dovodi poljoprivrednike u vlasnike zemljišta i sredstava za rad koji zbog ranije izigranog zadružnog statusa sada nastupaju samostalno. Okretanjem ka selu, s ekološkim programima, ovom sloju pružaju se mogućnosti da zauzme značajnije mjesto u društvu u odnosu na do juče deprivilegovan i marginalizovan društveni položaj. Ova grupa do skora nije imala nikakvu društvenu moć i regrutovala se pretežno iz nižih klasa, izuzev nosilaca intelektualnih usluga i u posljednje vrijeme vlasnika uslužnih radnji koji se regrutuju iz srednje i vladajuće klase. Ima takođe heterogen sastav, kako po

porijeklu tako i po obrazovanju. Poljoprivrednici (izuzev seljaka radnika) kao tradicionalan sloj u svim socijalističkim društvima je marginalizovan. Udaljenost od centra političkog i društvenog zbivanja, kao i neatraktivnost zanimanja učinili su da njihov društveni položaj ostane na samom dnu piramide društvenih položaja. Izrazito heterogen sastav, pa čak i velika suprotstavljenost interesa unutar klase privatnika (prebogatog sitno preduzetničkog sloja i tradicionalnih zanatlija), govori o problemu njihovog interpretiranja i empirijskog razvrstavanja. Operacionalizacija položajem u radnoj strukturi ovdje je bila nedovoljan kriterijum.

4. Hipoteze istraživanja

H1. Smatramo da je mjesto koje pojedinci, odnosno društvene grupe, zauzimaju u direktnoj uzročno-posljedičnoj zavisnosti od načina reprodukcije konkretnog načina proizvodnje, tj. osnovnog društvenog odnosa. Naime, društvena podjela rada direktno utiče na distribuciju radnih mjesta koja se formiraju plansko-komandnim dirigovanjem (formiranjem nomenklature za pojedina radna mjesta) iz jednog centra (društvene moći). Pojedinci se, takođe, distribuiraju i na osnovu naslednog statusa. Na ovo upućuju ranija istraživanja u Hrvatskoj gdje su plansko-komandna ekonomija i izuzeće tržišta snažno uticali na samoreprodukciju društvenih položaja. Kakva je situacija po tom pitanju u Crnoj Gori pokazaćemo ovim istraživanjem. Iznudjena pokretljivost u jugoslovenskom društvu je velika, a u Crnoj Gori još veća s obzirom na naslijeđenu strukturu većinskog poljoprivrednog stanovništva.

H2. Smatramo da će se potvrditi očekivanja da je društvena pokretljivost pojedinaca ili društvenih grupa u direktnoj zavisnosti od mjesta koje se zauzima na ljestvici položaja. Na

ovo ukazuju ranija istraživanja društvene pokretljivosti koja su pokazala da postoji određen stepen zatvorenosti društva kada su u pitanju grupe sa nižim društvenim položajem.

Naime, ustanovljeno je da u zadnje vrijeme poljoprivrednici i radnici teško dopijevaju u grupe sa višim društvenim položajem. Crnogorsko društvo karakteriše niži stepen ekonomske razvijenosti za razliku od na primjer srbijanskog društva pa se očekuje veći stepen odliva iz grupe poljoprivrednika u radništvo. Crnogorsko društvo je bilo više sastavljeno od poljoprivrednog stanovništva, i to predstavlja jedan od razloga što se stanovništvo više pokretalo iz nižih (poljoprivrednici) u prve više položaje (radnici). Vladajuća klasa većim dijelom regrutuje iz nižih grupa i popunjava iz samoreprodukcije. Veća je šansa da će djeca rukovodilaca doći na mjesto rukovodilaca. Za crnogorsko društvo se očekuje da je ono nešto otvorenije od ostalih društava zbog pomjeranja poljoprivrednika. Ovdje ukazujemo na značaj suprotnosti koja proizilazi usljed razlika u društvenom položaju društvenih grupa - klasa. Ako se personalno (porodično) ne reprodukuje sama vladajuća klasa to ne znači da se ne zadržava

suprotstavljenost položaja izvedenih iz osnovnog društvenog odnosa.

H3. Očekujemo da će analiza vertikalne društvene pokretljivosti osnovnih grupa (rukovodioci, stručnjaci, administrativno osoblje, privatnici (obrtnici, radništvo i poljoprivrednici) ukazati na najznačajnije grupe koje se samoreprodukuju. Tu postoje dvije tendencije. Prva, zbog industrijalizacije radnički sloj se popunjava iz nižih slojeva i druga tendencija da se u drugim republikama radnici, osim apsorpcije iz poljoprivredničkog sloja više samoreprodukuju. Gdje se tu nalazi Crna Gora s obzirom na raniju fazu popunjavanja odozdo valja ispitati. Masovnost radnika, za razliku od ostalih grupa, rezultat je značajnog odliva poljoprivrednika (zbog industrijalizacije). Pretpostavljamo da veći dio radnika čine oni sa radničkim porijeklom, dok ostatak čine oni sa seljačkim porijeklom i vrlo mali broj onih koji vode porijeklo iz srednje klase. Očekujemo da što je grupa niže to je njeno seljačko porijeklo češće a to znači da je njihova društvena promocija bila neznatnija.

II4. Smatramo da će prezentovani podaci empirijskog istraživanja ukazati da je o međuklasnoj vertikalnoj pokretljivosti moguće govoriti i u slučaju srednje klase i eventualnom pomjeranju prema prvim nižim položajima. Naime, kada "šalju" djecu na niže položaje popunjavaju mjesta u svojoj grupi ili dospijevaju do službenika i tehničara koje smo u istraživanju izdvojili u poseban sloj. Malo pokretanje srednje klase obično ne znači značajan silazak na hijerarhijskoj skali položaja (na to nas upućuju rezultati ranijih istraživanja u Hrvatskoj i Srbiji). Njihovo pokretanje nije značajniji silazak na skali. Ne očekujemo drugačiju sliku ni kad su u pitanju privatnici (obrtnici). Privatnici, slično stručnjacima, registruju "pad" u radništvo. Rezultati ranijih istraživanja upućuju na to da privatnici jednim dijelom odlaze u službenike i tehničare, a jednim dijelom se samoreprodukuju. Kad se posmatraju rukovodioci koje smo izdvojili u posebnu skupinu, očekujemo da se oni regrutuju iz radništva i poljoprivrednika na što ukazuju pomenuta istraživanja. Crna Gora u tom pogledu nije izuzetak. Kad je u pitanju samoobnavljanje, onda se očekuje da srednja klasa dobija na blagom širenju zahvaljujući pokretljivosti radništva,

iako je ovaj proces u posljednje vrijeme bitno usporen što će imati za rezultat veću samoreprodukciju radništva kao i zatvaranje srednje klase za pripadnike "nižih" društvenih grupa.

II5. Interesantan je položaj poljoprivrednika koji do skora u socijalističkom društvu imaju marginalizovan položaj i predstavljali su dno hijerarhijske ljestvice društvenih položaja. U pogledu pokretljivosti očekujemo smanjeno kretanje u Crnoj Gori u zadnje vrijeme za razliku od ranijeg perioda u kojem je, usljed nagle industrijalizacije i drugih privrednih reformi, došlo do obilnijeg odliva poljoprivrednika u gradove. Poznato je da je, što se tiče ekonomsko-privredne razvijenosti, Crna Gora na začelju jugoslovenskog društva a to je bio jedan od glavnih razloga seljenja radne snage i obrazovanih kadrova u druge sredine. Stoga je vertikalna društvena pokretljivost u Crnoj Gori bila nešto izraženija nego u drugim republikama. Za poljoprivrednike je opštepoznata činjenica da se u velikoj mjeri samoobnavljaju i da radnici pretežno vode porijeklo od njih. Naime, sve je češće seljačko porijeklo što je niži radnički sloj a to znači da je društvena promocija neznatna. Smatramo

da pomjeranje od poljoprivrednika prema sloju nekvalifikovanih radnika u mnogo slučajeva ne mora značiti nikakvu društvenu promociju.

Put poljoprivrednika prema višim položajima na primjer prema srednjoj klasi je otežan, a manje je otežan prema vladajućoj klasi. Silazak u seljaštvo znatno je ograničen svim društvenim grupama, što znači da mu se vraća zanemarljivo mali broj radništva i privatnika, a gotovo nimalo ispitanika iz srednje i vladajuće klase, što je u saglasnosti sa očekivanim istorijskim razvojem savremenih društava. Privatnici ne zauzimaju položaj blizu dna skale već se mogu naći odmah iza službenika, ali sa takođe usporenim kretanjem.

H6. Uzećemo u obzir formalne kanale vertikalne društvene pokretljivosti posredstvom kojih se pojedinci promovišu u hijerarhijskoj strukturi društva. Podvrgnućemo analizi neke od kanala društvene promocije kao što su formalno obrazovanje i pripadnost političkim organizacijama. Uočili smo u ranijim istraživanjima da se od strane potomaka bira ono radno mjesto koje je odgovarajuće njihovom formalnom obrazovanju jer između društvenog položaja i školske spreme postoji vrlo

visoka korelacija. Ranije je (u istraživanjima Vojina Milića) utvrđeno da školska kvalifikacija postaje gotovo nužna pretpostavka za vršenje sve većeg broja društvenih funkcija a u vezi sa tim zauzimanje određenih položaja u društveno-ekonomskoj strukturi društva. Interesuje nas kakva će situacija po ovom pitanju biti u crnogorskom društvu. Ovdje očekujemo da od klasne i slojne pripadnosti, odnosno socijalnog porijekla u velikoj mjeri zavisi stepen formalnog obrazovanja i obrnuto: od formalnog obrazovanja pojedinca zavisi koji će položaj zauzeti. Pretpostavljamo da su razlike u stepenu obrazovanja drastične na primjer između rukovodilaca, radnika i poljoprivrednika. Što je društvena grupa niža u hijerarhiji položaja sve manje se djeca školuju za više nivoe obrazovanja.

U analizi vertikalne pokretljivosti ne može se izostaviti članstvo u političkim organizacijama pa smo u tu svrhu za indikatore pokretljivosti uzeli članstvo u SK, jedinoj političkoj organizaciji u vrijeme našeg istraživanja. Pretpostavljamo da je postotak članstva u direktnoj zavisnosti od mjesta koje sloj, klasa zauzima na hijerarhijskoj ljestvici. Dolazak na viša mjesta u

hijerarhiji gotovo je nemoguć ako nije ispunjen ovaj uslov. Ovdje ćemo, po društvenim grupama, ispitivati frekvenciju pojedinaca u SK prema mjestima u hijerarhijskoj skali društvenih položaja. Tu smo izuzeli poljoprivrednike i privatnike (obrtnike), za koje ne važi ovaj kanal pokretljivosti. Gornje grupe pokazuju veću spremnost za pokretanje što znači da se njihovi pripadnici češće uključuju u SK. Kod stručnjaka se očekuje značajno pomjeranje a uzrok toga je članstvo kao jedan od osnovnih uslova za uključenje u viši položaj. Na osnovu brojnosti članstva moći će se zaključiti koji od ostala četiri sloja imaju najveću gustinu čime pokazuju pravce svog pomjeranja. Za napredovanje je svakako neophodna lojalnost a ona se mjeri preko članstva u SK.

III Pregled rezultata dosadašnjih straživanja društvene pokretljivosti

Analiza društvene pokretljivosti pokazuje i stepen reprodukcije društvenih klasa, a po mnogim istraživanjima i autorima značajna stopa samoobnavljanja je jedan od pokazatelja klasne strukture društva.

Jedna od karakteristika specifičnosti jugoslovenskog puta bilo je pomjeranje pojedinaca iz poljoprivrede u industriju da bi se postigao cilj socijalističkog rasta u kapitalističkom razvojnem okruženju, što je rezultiralo migracionim kretanjima selo-grad a što je ukupno uticalo na promjenu u sastavu nižih društvenih grupa. Ako isključimo efektivno privatno vlasništvo, u poljoprivredi društveni položaji nijesu doživjeli bitnije promjene a društvene suprotnosti iz tog proizašle često su bile pritajene ili odlagane kupovinom socijalnog mira. Sociološki gledano, te suprotnosti su u literaturi najčešće nazivane slojnim nejednakostima, proizašlim iz hijerarhijskog, odnosno viših i nižih funkcija.

Čak ni otvoreni konflikti krajem osamdesetih u Srbiji između radnika i izvršilaca viših funkcija u analizama novijeg datuma¹ ne nazivaju se društvenim konfliktima. U vrijeme "dešavanja naroda" očigledan je sukob studenata i radnika na jednoj strani i vladajuće klase na drugoj strani.

U istraživanju društvene pokretljivosti, koje je urađeno 1984.godine u Hrvatskoj na kvotnom uzorku, M.Lazić, za razliku od D.Sekulića², koristi četvoročlanu shemu društvenih grupa koju čine: klasa kolektivnih vlasnika - kao agent plana, zatim radništvo - kao nosilac isključivo izvršnih, manuelnih poslova koja sa prvom grupom stoji (u odnosu podčinjenosti) u odnosu dominacije sistemskog nad potrebnim radom; potom posredna i na kraju klasa privatnika koju čine gradski privatnici i poljoprivrednici. Pored ove sheme, M.Lazić koristi za potpuniju analizu, i devetočlanu shemu diferencirajući navedene klase na slojeve; politički rukovodioci, direktori, posredni slojevi sistemskog rada,

¹ M. Popović, i kol., *Srbija krajem osamdesetih*, Beograd, 1991.

² D. Sekulić koristi Janićijevićovu tročlanu shemu društvenih grupa a to su: poljoprivrednik (zanimanje), radnik – zanatlija i nemanuelni radnik; u članku Socio-profesionalna mobilnost u Jugoslaviji, Sociologija 1-2, 1984, str. 69-86

slojevi potrebnog rada, rutinski službenici, KV i VKV radnici, NKV i PKV radnici, obrtnici i poljoprivrednici. U istraživanju položaj je operacionalizovan radnim mjestom. Najuočljiviji nalaz navedenog istraživanja¹ jeste radničko a zatim privatničko (seljačko) porijeklo pripadnika vladajuće klase. Naime, više od 4/5 njih potiče od očeva iz "nižih" slojeva društvene hijerarhije. U grupi direktora situacija je slična, kod njih je 26,6% seljačkog porijekla, od NKV radnika porijeklo vodi 18,1% direktora i 31,9% potiče od klasičnih industrijskih radnika. U grupi stručnjaka najviše ih je 15,3% sa porijeklom od seljaka i skoro toliko 14,1% su potomci stručnjaka. Uopšte uzev, stručnjaci su grupa sa "najvišim" socijalnim porijeklom, među njima 15,2% su djeca KV i VK radnika i 11,3% djeca NK radnika. Sloj sa apsolutno najvećom samoreprodukcijom predstavljaju seljaci sa 83,3%. Kod NK radnika 44,4% su seljačkog porijekla i 55,4% radničkog porijekla, dok su KV radnici u najvećem broju potomci radnika i skoro dvostruko rjedje (28,5%) potomci seljaka. Grupa sa najrjedjim seljačkim porijeklom 15,3% su službenici, ovo porijeklo je češće radničko (oko 44%). Obrtnici podjednako potiču od obrtnika i

¹ M. Lazić, *U susret zatvorenom društvu*, Naprijed, Zagreb, 1987, str.77.

seljaka oko (23%) i radnika (ukupno 35,7%). Iz navedenih podataka očigledno se vidi da što je sloj stratifikacijski viši to je društveno porijeklo njegovih pripadnika "više". Izuzetak su slojevi vladajuće klase čiji su roditelji pripadali hijerarhijski nešto nižim grupama od roditelja stručnjaka. Sljedeći nalaz istraživanja pokazuje da nijesu uočene čvrste barijere u procesu međuklasne pokretljivosti. M.Lazić ističe da se "klasni karakter odnosa znatno više manifestuje putem prepreka da potomstvu opada klasni status (sa izuzetkom sistemski uslovljenog ograničenja samoreprodukcije klase kolektivnih vlasnika), nego u barijerama za uspon. Samoreprodukcija je značajan vid personalne klasne obnove, a napredovanjem (kao uostalom i nazadovanjem) najčešće se prevaljuje jedna klasna stepenica.¹"

U istraživanju je korišćen Yasudin indeks ili indeks društvene otvorenosti za trogeneracijsku društvenu pokretljivost i to je dovelo do nešto drugačijih zaključaka od prethodnih. Obrasci društvene pokretljivosti mlađe generacije

¹ M. Lazić, *U susret zatvorenom društvu*, Naprijed, Zagreb, 1987, str.87

u odnosu na stariju bitno se razlikuju u samo dva slučaja. Uočava se sistematsko ometanje uspona djece radništva u posrednu klasu. Uočava se pad stimulacije za uspon kod potomaka radničkog porijekla da udju u klasu kolektivnih vlasnika što sugerije da će obje "niže" klase biti odvojene od "više" klase. To pokazuje da društvena struktura postepeno prelazi iz perioda otvorenosti u fazu u kojoj dominiraju tendencije zatvaranja. Postojeća društvena struktura rezultat je burnog procesa vertikalne pokretljivosti koji je prirodan za post-revolucionarnu epohu koja, je istovremeno, i period bitne strukturalne transformacije iz agrarno ruralnog u industrijsko urbano društvo. Stabilizacija tih kauzalnih procesa razotkriva imanentne obrasce pokretljivosti socijalističkog društva. Ono se ne može jednoznačno odrediti ni kao otvoreno ni kao zatvoreno. Samoobnavljanje grupa predstavlja osnovni oblik reprodukcije što ukazuje na klasnu prirodu društva. Ali je vladajuća klasa većim delom izuzeta iz tog kretanja i principijelno okrenuta "razmeni" sa posrednom klasom. Silazno kretanje potomstva vladajuće klase pokazuje se, ujedno i kao jedino takvo masovnije gubljenje statusa. Za sve ostale klase postoji snažna barijera protiv kretanja nadole.

Istovremeno, međutim, formirane su prepreke za uspon-kako klase privatnika, tako i radnika. Otvorenost i zatvorenost se prepliću, ali po pravilima koja su ustanovljena. Ona slede klasne obrasce, iako zid koji empirijski razdvaja klase nije neprelazan.¹

U skoro istom vremenskom periodu kao i Lazićevo obavljeno je istraživanje međugeneracijske pokretljivosti u Beogradu. Autor M.Bogdanović konstatuje dvije pravilnosti i to: "Prvo, postoci samoobnavljanja još uvek su najveći grupni postoci (sa izuzetkom gradskih privatnika) i drugo, njihove vrednosti smanjuju se sa povećanjem udaljenosti između posmatranih grupa na skali društvene pokretljivosti", što ukazuje na to "da je socijalno poreklo još uvek snažan regulator slojnih pomeranja, određujući ne samo njihov smer, uspon i pad, već i veličinu."²

U ovom istraživanju upotrebljava se šestočlana shema društvenih grupa i to: poljoprivrednici, gradski privatnici, radnici, službenici, stručnjaci i rukovodioci. Rezultati

¹ M. Lazić, isto, str. 105

² M. Bogdanović, *Društvene nejednakosti i vertikalna društvena pokretljivost*, u "Društvene nejednakosti", Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 1987, str. 331

istraživanja upućuju na to da je društvena pokretljivost društvenih grupa veća (54,31%) nego samoobnavljanje (45,68%) što ukazuje da se radi o otvorenosti društva. Najveću stopu samoobnavljanja (61,5) ima radništvo, poslije njih stručnjaci (52,17), zatim seljaštvo (40%), službenici (32%), dok se kod gradskih privatnika javlja niska stopa samoobnavljanja od oko 16%. Značajan je podatak da kod rukovodilaca samoobnavljanja nema ali je za razliku od prethodnih istraživanja kod ove društvene grupe prisutno "visoko učešće pripadnika koji vode porijeklo iz privatnog sektora oko 2/3, odnosno iz poljoprivrede 55,8%.¹ Analiza međugeneracijske pokretljivosti u Beogradu pokazuje da poljoprivrednici prelaze u vladajuću klasu a djeca radnika prelaze u grupu službenika. Put službenika je prema gornjoj nemanuelnoj grupi (stručnjaci i rukovodioci). Stručnjaci se pokreću prema gornjoj grupi (rukovodioci) i donjoj (službenici) nemanuelnoj grupi kao i među gradske privatnike. Kao što je rečeno, rukovodioci nemaju samoobnavljanje, ali se zato kod njih uočava pomjeranje u obje nemanuelne grupe. Uočen je podsticaj za pokretljivost u najviše društvenih grupa

¹ M. Bogdanović, isto, str.290

iz grupe gradskih privatnika. Oni se pokreću prema grupama radnika, stručnjaka i rukovodilaca. Društvo pokazuje elemente zatvorenosti "za sve slojeve za kretanje ka privatnom sektoru (sa izuzetkom stručnjaka) i radničkoj klasi (sa izuzetkom gradskih privatnika) dok je unutar nemanuelnih slojeva cirkulacija otvorenija."¹

Na osnovu prethodno predstavljenih rezultata dosadašnjih istraživanja međugeneracijske društvene pokretljivosti u jugoslovenskom društvu možemo konstatovati neke opšte karakteristike. Ukupna stopa samoobnavljanja društvenih grupa kreće se od 51,28% u Srbiji 1970.godine do 45,23% u Hrvatskoj 1984.godine (u Vojvodini to iznosi 48,74%) da bi ta stopa za Beograd i Srbiju 1986.g. i 1988.godine ponovo bila povećana na 54,67%² što upućuje na zaključak da se može govoriti o jugoslovenskom društvu, u značajnoj mjeri, kao društvu zatvorenog tipa. Stopa samoobnavljanja koja se kreće oko 55% na nivou jugoslovenskog prosjeka nema toliku vrijednost da bi mogli govoriti o jugoslovenskom društvu kao potpuno zatvorenom

¹ M. Bogdanović, isto, str. 293

² M. Bogdanović, isto, str. 315-346

društvu, nego se može konstatovati da jugoslovensko društvo tendira ka zatvorenom društvu, ili da je zatvoreno u značajnoj mjeri, odnosno da se klasno-slojna struktura formira uz preovladavajuće učešće samoreprodukcije.

Prvih godina (1970.g.) ukupna pokretljivost bila je manja i iznosila je 48,71% da bi se 1986 povećala na 51,25%. Prema poslednjim istraživanjima u Srbiji 1986. i 1988. društvena pokretljivost je manja i iznosi 45,32% od samoreprodukcije društvenih grupa, to ukazuje na završetak strukturnih promjena sa protekom vremena i konstituisanje uglavnom, zatvorenih društvenih grupa. Ovdje se da zapaziti da je hrvatsko društvo nešto otvorenije (1987) za razliku od vojvodjanskog i srbijanskog društva gdje ukupna pokretljivost iznosi 54,76%. Iako možemo konstatovati otvorenost hrvatskog društva. Samoreprodukcija i pokretljivost su donekle u približnoj ravnoteži od 45,23% do 54,67% samoreprodukcije, odnosno od 45,32% do 54,76% pokretljivosti.

Uzlazna pokretljivost je dominantna, dok se za silaznu može reći da je zanemarljiva. Napredovanje na hijerarhijskoj

ljestvici društvenih položaja onih društvenih grupa koje se pomjeraju kreće se od 82% u Hrvatskoj do 92,4% u Vojvodini (u Srbiji to iznosi 1970.godine oko 89% a u Beogradu 1986.godine 88,88%, što govori o dosta usaglašenom kretanju.¹

Kod silazne pokretljivosti podaci ukazuju da je ona beznačajna i u Vojvodini ona iznosi 7,59%, u Srbiji i Beogradu oko 11% dok u Hrvatskoj ona iznosi 18%.

Zavisnost socijalnog porijekla i pomjeranja na hijerarhijskoj ljestvici društvenih položaja ispoljena je vezom slabijeg intenziteta u Hrvatskoj ($C=0,37$, u Srbiji $C=0,45\%$, u Vojvodini $C=0,47$ i u Beogradu $C=0,50$).²

¹ S. Vukadinović, *Stratifikacija crnogorskog društva krajem osamdesetih godina XX vijeka*, (doktorska teza), Beograd 1996, str. 220-223

² S. Vukadinović, *isto*, str.222

Pored relativnih odnosa u kojima se ispoljava medugeneracijska pokretljivost, detaljnija analiza i provjera medugeneracijskih pomjeranja vrši se pomoću indeksa asocijacije, Yasudinog indeksa i log-linearne analize.¹

¹ Istakli smo da indeks asocijacije predstavlja neposrednu vezu ili odnos između postojeće pokretljivosti i teorijski očekivane pokretljivosti unutar svake pojedine ćelije bilo da se radi o unutargrupnim ili medjugrupnim odnosima. Vrijednost indeksa 1 (jedan) označava idealnu pokretljivost. Svaka vrijednost indeksa manja od jedan označava da je pomjeranje društvene grupe ispod teorijski očekivanog a vrijednost veća od jedan da je pokretljivost iznad očekivane. Teorijski očekivana pokretljivost bila bi ona pokretljivost koja bi se ostvarila pod pretpostavkom da nema odnosa zavisnosti u položajima između ispitanika i njegovog porijekla (oca). Yasudin indeks¹ je indeks odstupanja (udaljenosti) od savršene pokretljivosti.

1. Pokretljivost u Crnoj Gori

Crna Gora je u bivšoj Jugoslaviji predstavljala jednu od najmanje razvijenih republika. U njoj živi oko 660.000 stanovnika od čega 237.280 čine aktivno zaposlena lica (ili oko 30%). U Tabeli A. izložili smo aktivno zaposleno stanovništvo prema zanimanjima. Uočava se da među njima najveće učešće imaju industrijski radnici sa oko 25% a ako im pridružimo radnike u trgovini i uslugama onda njihovo učešće iznosi oko 40%. Ostale grupe imaju znatno manje učešće: na primjer, poljoprivrednici učestvuju sa 9,27%, administrativni radnici sa 10,32% i stručnjaci 12,3%. Zanimljivo je istaći da nezaposleni čine grupu sa velikim procentom oko 20% što ukazuje da je Crna Gora krajem osamdesetih godina ekonomski nerazvijeno područje.

Tabela A. Aktivno stanovništvo prema zanimanju – Popis 1991.godine¹

Aktivno stanovništvo prema zanimanju	Broj ispitanika	u %
Obavlja zanimanje	188.333	79,37
Poljoprivrednici	220.012	9,27
Industrijski i srodni radnici	58.250	24,54
Radnici u trgovini	18.192	7,66
Radnici u uslugama	18.319	7,66
Osoblje zaštite	5.789	2,43
Administrativni radnici	24.500	10,32
Rukovodće osoblje	5.395	2,27
Stručnjaci i umjetnici	29.294	12,3
Ostala zanimanja	1.327	12,3
Radnici bez zanimanja	6.355	2,67
Aktivni koji su prekinuli rad	12.563	5,29
Aktivni koji traže prvo zaposlenje	36.384	15,33
Nepoznato	1.520	0,64
UKUPNO	237.280	100%

¹ Statistički godišnjak Crne Gore 1991.g., Podgorica, str. 65.

U nedavno objavljenom istraživanju¹ S. Vukadinović se bavi stratifikacijom crnogorskog društva krajem osamdesetih godina. Tu se analizira stratifikacija pomoću “dvije dimenzije: društvenog položaja i kvaliteta života. Društveni položaj istražuje se preko vertikalne društvene pokretljivosti (medugeneracijske i unutargeneracijske)². U istraživanju se koristi četvoročlana shema društvenih grupa (vladajuća klasa, srednja klasa, radništvo i privatnici). Autor ukazuje da je stepen ukupne pokretljivosti u Crnoj Gori (60,1%) izraženiji od stope samoreprodukcije društvenih grupa (39,9%). Ovaj pokazatelj upoređuje se sa ukupnom pokretljivošću u ostalim republikama bivše Jugoslavije (prosjeak je 45,6%) te se zapaža da Crna Gora ima najveću stopu pokretljivosti društvenih grupa, veću i od Kosova (57,8%).¹ Iskazani veći stepen pomjeranja društvenih grupa od njihovog samoobnavljanja ukazuje na određenu naglašeniju otvorenost crnogorskog društva u odnosu na ostale republike i jugoslovensko društvo. Karakteristika pokretljivosti u Crnoj Gori je da je dominantno napredovanje društvenih grupa na hijerarhijskoj ljestvici

¹ S. Vukadinović, *Stratifikacija crnogorskog društva krajem osamdesetih godina XX vijeka* (doktorska disertacija), Beograd, 1996, str. 197.

² S. Vukadinović, isto str. 197.

društvenih položaja, pa je uzlazna pokretljivost 89,8%, a silazna 10,2%. Prema uporednim podacima za Jugoslaviju, vertikalna pokretljivost u Crnoj Gori je najveća od svih republika (prosjeak u Jugoslaviji je 77,7%). Najveći je stepen uzlazne pokretljivosti (89,8%) u jednoj od nerazvijenih republika (Crnoj Gori) a najniži (74,4%) u razvijenoj Hrvatskoj.

Silazna pokretljivost u Crnoj Gori je manja od uzlazne za više od 8,5 puta sredinom osamdesetih godina. Taj odnos na nivou Jugoslavije i u razvijenim republikama je 3,5 puta. Za razliku od većine bivših jugoslovenskih republika, u Crnoj Gori stopa samoreprodukcije nije preovlađujuća u društvenoj pokretljivosti. Najmanje privatnika (24,3%) ostaje u klasi svog porijekla. To je skoro za 23% manje od Jugoslovenskog prosjeka. Srednja klasa koju sačinjavaju stručnjaci i administrativno osoblje ima najizraženiju stopu samoreprodukcije (42,9%) nego što je to slučaj sa administrativnim osobljem (25%) koje umanjuje i ovako visoku stopu samoreprodukcije srednje klase.

¹ S. Vukadinović, isto str. 228.

Radništvo se samoobnavlja 46% što je za 15,7% manje od jugoslovenskog prosjeka. Stopa samoreprodukcije pripadnika vladajuće klase je 52,9% za klasu privatnika otvoren je pristup radništvu (38%) pa zatim srednjoj klasi (20,6%) dok ih u vladajuću klasu prelazi 17%. Radništvo se znatno više pokreće u uzlaznom smjeru prema srednjoj klasi (31,8%) što je za 2,8%) više od jugoslovenskog prosjeka. Prema vladajućoj klasi pomjera se 20,5% ispitanika radničkog porijekla, dok ih svega (1,7%) ide silaznim smjerom prema klasi privatnika. Pripadnici srednje klase imaju uzlaznu pokretljivost u 22,9% slučajeva jer se pomjeraju prema vladajućoj klasi, dok se silazno pokreću u nižu grupu radništva u 18,2% slučajeva. Vladajuća klasa ima naglašenu pokretljivost u silaznom smjeru (47,1%) i to prema srednjoj klasi 41,2% i prema radništvu 5,9%. U sastavu privatnika 91,8% su (5,5%) i iz srednje klase (2,8%). Radničku klasu podjednako (43,3%) sačinjavaju pripadnici radničkog i (43,2%) privatničkog (seljačkog) porijekla. Sastav srednje klase većim dijelom (37,8%) čine pripadnici iz ove klase, (33,8%) iz radništva i 25,4% iz klase privatnika. S. Vukadinović zapaža "da su za klasu privatnika otvoreni kanali

pokretljivosti prema radništvu a nešto manje prema srednjoj klasi, dok su za radništvo otvoreni kanali pomjeranja prema srednjoj klasi. Srednja klasa se najviše samoreprodukuje, a njeni pripadnici se pokreću prema radništvu. Takođe, zapažamo da je regrutaciona baza privatnicima gotovo isključivo samoobnavljanje, a znatno manje radništvo. Radnici se regrutuju iz klase privatnika, a mnogo manje iz srednje klase. Srednja klasa se regrutuje iz radništva i nešto manje privatnika, dok su regrutaciona baza vladajućoj klasi gotovo podjednako radništvo i poljoprivrednici.¹

Medugeneracijska pokretljivost društvenih grupa u crnogorskom društvu krajem 80-ih godina pokazuje određene specifičnosti i odstupanja od kretanja u jugoslovenskom društvu. Dok je u jugoslovenskom društvu preovlađujuće djelovanje samoreprodukcije, u crnogorskom društvu preovladava malo naglašenija društvena pokretljivost. Ipak, odnos samoobnavljanja i ukupne pokretljivosti nalazi se u relativnoj ravnoteži. Povećana pokretljivost društvenih

¹ S. Vukadinović, isto, str. 233.

grupa u Crnoj Gori, koja je još jedino prisutna na Kosovu, potvrđuje pretpostavku da su nerazvijenija područja pokretljivija i otvorenija, za razliku od razvijenih koja su stabilizovala svoju društvenu strukturu i u kojima se smanjuje vertikalna društvena pokretljivost.

U crnogorskom društvu, ističe S. Vukadinović “postoji znatna razlika između pokretljivosti koja ima uzlazni i one koja ima silazni smjer izraženija je pokretljivost pojedinac prema višim društvenim grupama, nego prema nižim. Pokretljivost i prema gore i prema dolje pokazuje obilježje systemske kontrole i usmjerenosti. Systemski mehanizmi sprečavaju pomjeranje u druge više ili niže društvene grupe, a vladajuća klasa je otvorena (prema rezultatima drugih istraživanja koja se mogu primijeniti na Crnu Goru) iz “systemskih razloga” prema nižim društvenim grupama. Razlozi su sadržani u nenasledivosti položaja i njenom definisanju kao “predstavnik i zaštitnik interesa cijelog društva”.¹

IV ANALIZA REZULTATA

1. Vertikalna društvena pokretljivost u Crnoj Gori

Više je nego očigledno da se u Jugoslaviji poslije II svjetskog rata naovamo događa proces snažne socijalne transformacije gdje je pokretljivost jedan od glavnih aspekata tog procesa. Taj proces nije mimoišao ni Crnu Goru, gdje je industrijalizacija zahtijevala veliki transfer stanovništva iz sela u grad i gdje je, u uobičajenoj konceptualizaciji društvene pokretljivosti, takva prostorna pokretljivost predstavljala ujedno i društvenu. Na cijelom prostoru prelazak sa sela u grad znači ujedno napuštanje poljoprivredničkog zanimanja (koje u socio-profesionalnoj hijerarhiji zauzima najniže mjesto) i najčešće prelazak u radničko zanimanje. Pomenuti ekonomski razvoj, takode, pored ostalih, otvara sve veći broj radnih mjesta u zanimanjima nemanuelnog tipa (sistemskog rada) što opet omogućava daljnju društvenu pokretljivost. Može se zaključiti da ekonomski razvoj (posebno ovakav

¹ S. Vukadinović, isto, str. 240.

ubrzani kakav je bio u Jugoslaviji poslije rata pa naovamo) po svojim zahtjevima za strukturne promjene radne snage "proizvodi" snažnu intra i intergeneracijsku društvenu pokretljivost. Kao indirektni pokazatelji tog procesa mogu se uzeti: opadanje zaposlenosti u poljoprivredi, a porast zaposlenosti u sekundarnim i tercijarnim djelatnostima, zatim povišavanje kvalifikacionog i obrazovnog nivoa populacije i slično.

Ranije su obim i pravci društvene pokretljivosti zavisili od društvene podjele rada i njenih karakteristika kao i od demografskih činilaca. Nije novost da su u društvima u kojima dominiraju nasledne uloge i položaji, u kojima je društvena podjela rada relativno statična, male mogućnosti za društvena pomjeranja. Kod takvih slučajeva samoobnavljanje društvenih slojeva je izrazitije - viših da bi se održali, a nižih jer nemaju uslove za napredovanje. Ovdje mogu da pogoduju i različiti društveni i kulturni uslovi: privatno svojinska osnova, društvena, profesionalna i porodična tradicija u obavljanju različitih uloga. Ipak, danas je teško naći tako statično društvo u uslovima kada se u društvenoj podjeli rada dešavaju obilne

promjene koje dovode, ne samo do pojave novih oblasti rada, već i do usavršavanja i proširivanja postojećih. U slučajevima kada samoobnavljanje slojeva ne može da odgovori zahtjevima novih radnih mjesta tada dolazi do njihovog popunjavanja iz ostalih društvenih slojeva. Zapaža se da su društvena pomjeranja vrlo značajna u periodima, kada demografskim samoobnavljanjem pojedini slojevi nijesu u prilici da se održe, pa se u tom slučaju društvo jače otvara, da bi se potom opet stabilizovalo.¹

Nas ovdje prvo interesuje međugeneracijska društvena pokretljivost kojom se proučavaju pomjeranja pripadnika dviju ili više uzastopnih generacija u društvenoj strukturi, tj. u njenoj vertikalnoj dimenziji. Na teorijsko-empirijskom planu, formirali smo petočlanu shemu koju sačinjavaju sledeće klase: rukovodioci, stručnjaci, administrativno osoblje, radništvo i poljoprivrednici. Nastojimo da ukažemo na karakter odnosa između ukupne međugeneracijske pokretljivosti kao indikatora otvorenosti društvene strukture i samoreprodukcije kao izraza njene zatvorenosti. Da ukažemo da li jedna od ove dvije pojave odskakće ili se kreću oko ravnotežnog položaja.

¹ O ovome opširnije u knjizi M.Lazić, *U susret zatvorenom društvu*

Osnovni empirijski pokazatelji međugeneracijske vertikalne društvene pokretljivosti izloženi su u Tabeli 1. U predkoloni se označava klasna pripadnost očeva, a u zaglavlju klasna pripadnost ispitanika.

Horizontalno u tabeli su redovi sa ispitanicima razvrstanim prema odlivu iz klase porijekla i zbirne kolone u kojoj čitamo da je samoobnavljanje 24.5%. Ako se porede zbirna kolona i zbirni red, zapaža se opadanje klase poljoprivrednika (sa 273 na 72), radnička klasa sasvim malo raste (sa 226 na 239), administrativno osoblje se isto više povećava od radničke klase (sa 69 na 94) dok mnogo više raste sloj stručnjaka (sa 58 na 103) i najviše rukovodilaca (sa 17 na 137).

Ranije smo istakli da je rađeno ne mnogo istraživanja o društvenoj pokretljivosti ali ipak dovoljno da se može vršiti analiza.

Podaci u dijagonali pokazuju samoobnavljanje, oni iznad dijagonale označavaju uzlaznu pokretljivost a ispod dijagonale silaznu. Tako od ukupnog broja lica (643) njih 35% je ostalo u istoj klasi što je ukupno samoobnavljanje u Crnoj Gori toliko a 65% je ukupan odliv što je veoma visok postotak. Izračunali smo da se

ukupno silazno pokretalo 10.1% a uzlazno 90%. [to se tiče radničke klase ona najviši postotak samoobnavljanja (48.6%), manji pad u poljoprivrednike i više u rukovodioce (21.68%). Zapažamo da je najveći zabilježeni postotak kod poljoprivrednika (93%) koji potiču od očeva poljoprivrednika a među administrativnim osobljem i rukovodiocima ih uopšte nema.

Do sada smo bili na nivou dinamičke analize društvene pokretljivosti a sada ćemo pokazati statički aspekt analize. Rezultati pokazuju da 34.3% rukovodilaca ima za očeve poljoprivrednike. Od današnjih radnika 46% njih za očeve ima radnike, stručnjaka 23.3% potiče od očeva stručnjaka a 65.7% današnjih rukovodilaca imaju za očeve „rukovodioce, što je očigledno veliki postotak pa se oni mnogo razlikuju od drugih društvenih grupa. Ovo je statičko stanje koje ukazuje koga su potomci imali za očeve.

Kad je u pitanju samoobnavljanje primjećujemo da radništvo skoro 50% se samoobnavlja. Stručnjaci se slično ponašaju kao radništvo njih 41.37% se samoobnavlja dok kod rukovodilaca imamo drugačiju sliku. Rukovodioci se oko 53% samoobnavljaju što je vrlo visoko samoobnavljanje pa je ovaj postotak viši za Crnu

Goru nego u drugim republikama. Roditelji rukovodioci guraju svoju djecu u rukovodeći sloj. Naime njihovi potomci u 52.9% slučajeva ostaju u istoj grupi.

Ako posmatramo apsolutne vrijednosti po dijagonali uočavamo da kod poljoprivrednika imamo 67 njih ili 24.5% koji ostaju u vlastitoj klasi, tj. da se samoobnavljaju. Radnici se više od njih amoobnavljaju (110 ili 48.67%), administrativno osoblje mnogo manje (16 ili 23.8%) dok stručnjaci (24 ili 41.7%) i rukovodioci (9 ili 52.9%) bilježe viši procenat samoobnavljanja. Kod rukovodilaca postotak samoobnavljanja na prvi pogled je extra ali to je zbog malog broja ispitanika.

Sada ćemo analizirati kuda se kreću pojedini slojevi klase. Kod poljoprivrednika je znatno veći odliv u radničku klasu (38.5%) nego što je procenat samoobnavljanja. Njih 17.2% se odliva u rukovodioce, 11.35 u stručnjake i najmanje 8.4% poljoprivrednika odlazi među administrativno osoblje. Radnici se najviše (21.68%) odliju u rukovodioce a zatim nešto manje (18.58%) u administrativno osoblje. Od njih mali dio se silazno kreće prema poljoprivrednicima svega (1.76%0. Administrativno osoblje se više odlije u prvu do njih grupu – stručnajke sa oko 32% nego što

ostane u vlastitoj grupi (23.8%). Njih (23.18%) odlazi u rukovodioce a 21.73% silazi među radnike. Stručnjaci se slično ponašaju, naime 28% njih prede u rukovodioce dok 15.51% se odliva – pada među administrativno osoblje i 13.79% među radnike, a sasvim malo ih je kod poljoprivrednika (1.7%). Rukovodioci velikim dijelom ostaju (53%) u klasi rođenja dok ih najviše padne u administrativno osoblje (23.52%) i stručnjake (17.64%). Među radnicima ima ih svega 5.88%.

Slijedi posmatranje sadašnje slike po slojevima. Od 72 današnja poljoprivrednika 93% ima sada za očeve poljoprivrednike a 5.5% za očeve radnike i 1.3% za očeve stručnjake. Od današnjih 239 radnika sada ima 44% za očeve poljoprivrednike, 46% za očeve radnike, 6.2% za očeve administrativno osoblje, svega 3.3% za očeve stručnjake i neznatno (0.4%) očeve rukovodioce. Od ukupno 94 današnja administrativnog osoblja 24% ima sada za očeve poljoprivrednike i svega 4% za očeve rukovodioce. Od ukupno 103 današnjih stručnjaka 30% ima za očeve poljoprivrednike, 22.3% za očeve radnike, 22% za očeve administrativno osoblje, 23.3% ima očeve stručnjake i svega 3% za očeve rukovodioce. Od ukupno današnjih 137 rukovodilaca njih

34.3% ima sada za očeve poljoprivrednike, 35.7% radnike što ukazuje da im nije visoko porijeklo. Po 11% njih sada ima za očeve stručnjake i rukovodioce.

Slijedi računanje ukupne pokretljivosti i pokretljivosti naviše i naniže jer smo ranije prikazali pokretljivost po slojevima. Kod poljoprivrednike smo izračunali da se njih 206 od ukupno 273 kretalo naviše, kod radnika je 114 njih otišlo naviše dok je samo 4 otišlo naniže. Administrativno osoblje njih 38 se kretalo naviše prema stručnjacima i rukovodiocima, dok ih je 15 otišlo naniže prema prvoj do njih grupi a to je radništvo. Više stručnjaka je otišlo naniže (18) dok ih je 16 otišlo naviše prema rukovodiocima. Rukovodioci samo idu naniže i to svega njih 8. Njihov zbir od 374 naviše i 45 pokretljivost naniže daje ukupnu pokretljivost 419. U procentima to izgleda: ukupna pokretljivost iznosi 65.16%, pokretljivost naviše 8.92% a pokretljivost naniže 10.73%.

Tabela 1. Međugeneracijska pokretljivost ispitanika u Crnoj Gori (1990)

Klasna pripadnost oca	1	2	3	4	5	UKUPNO
	Poljoprivred.	Radništvo	Admin. osoblje	Stručnjaci	Rukovodioci	
1. Poljopriv. ¹⁾	24.5	38.5	8.4	11.35	17.2	100%
	67	105	23	31	47	273
	93	44	24.4	30.0	34.3	
2. Radništvo	1.76	48.67	18.58	10.17	21.68	100%
	4	110	42	23	49	226
	5.5	46	44.6	22.3	35.7	
3. Admin. osoblje		21.73	23.8	31.88	23.18	100%
	0	15	16	22	16	69
		6.2	17	21.3	11.7	
4. Stručnjaci	1.72	13.79	15.51	41.37	27.58	100%
	1	8	9	24	16	58
	1.3	3.3	9.5	23.3	11.7	
5. Rukovodioci		5.88	23.52	17.64	52.9	100%
	0	1	4	3	9	17
		0.4	4.2	2.9	65.7	
UKUPNO	11.19	37.16	14.61	16.01	21.3	100%
	72	239	94	103	137	643
	100%	100%	100%	100%	100%	100%

1- U klasu poljoprivrednika uključili smo privatnike – obrtnika s obzirom da je ispitan mali broj privatnika obrtnika

U ranije iznijetim rezultatima drugih istraživanja međugeneracijske društvene pokretljivosti u jugoslovenskom društvu mogu se konstatovati neke opšte karakteristike. Ukupna stopa samoreprodukcije društvenih grupa kreće se od 51,28% u Srbiji¹ za 1970. godinu, u Hrvatskoj 1984. godine ona iznosi 45,23% a u Srbiji 1992. godine ona iznosi 54,67%. Ovi pokazatelji govore o jugoslovenskom društvu kao društvu u značajnoj mjeri zatvorenog tipa. Poznato nam je da je visoka stopa samoreprodukcije karakteristika zatvorenog društva. Visina stope samoreprodukcije, koja iznosi oko 55% na nivou jugoslovenskog prosjeka, nema toliku vrijednost da bi mogli govoriti o jugoslovenskom društvu kao "potpuno zatvorenom društvu, nego možemo reći da jugoslovensko društvo (izuzev Crne Gore gdje stopa iznosi 40% i Kosova) tendira ka zatvorenom društvu ili da je zatvoreno u značajnijoj mjeri, odnosno da se klasno-slojna struktura formira uz preovladujuće učešće samoreprodukcije.

Ako posmatramo ukupnu pokretljivost za raniji period uočavamo da ona za Srbiju² 1970. godine iznosi 48,71% dok

¹ M. Popović i drugi, *Srbija krajem osamdesetih*

² M. Bogdanović i dr., *Srbija krajem osamdesetih*

je u Hrvatskoj ona veća i iznosi 54,76%. Rezultati istraživanja za kasniji period u Srbiji 1986. godine iznose 45,32% i ukazuju da je ukupna pokretljivost manja. Ovo upućuje na završetak strukturnih pomjeranja sa protekom vremena i na konstituisanje, uglavnom, zatvorenih društvenih grupa. Iz iznijetih podataka možemo zapaziti da je hrvatsko društvo nešto otvorenije od srbijanskog. Pored toga što možemo zaključiti da postoji određena zatvorenost društva, podaci nam govore da se samoreprodukcija i društvena pokretljivost nalaze u relativnoj ravnoteži od 45,23% do 54,67% za Hrvatsku i Srbiju naspram pokretljivosti od 45,32% do 54,76%, za Crnu Goru 60%.

Napredovanje na hijerarhijskoj ljestvici poznato kao uzlazna pokretljivost je dominantna, za razliku od nje silazna pokretljivost je zanemarljiva. Uzlazna pokretljivost onih društvenih grupa koje se pokreću kreće se od 82% u Hrvatskoj, dok je u Srbiji 1970.godine¹ oko 89% a za Crnu Goru 89,8%.

¹ M.Bogdanović, i dr. *Srbija krajem osamdesetih*, str. 475.

Za silaznu pokretljivost registrujemo podatke: za Hrvatsku 18%, za Beograd i Srbiju nešto manje od oko 11%, a za Crnu Goru 10,2%. Gore navedeni podaci upućuju na zaključak da je samoreprodukcija sa najvećim učešćem, poslije nje dolazi pomjeranje naviše i na samom kraju dolazi silazna pokretljivost.

Pored navedenih relacija u kojima se ispoljava međugeneracijska pokretljivost detaljnija analiza i provjera tih pokretanja može se vršiti i pomoću indeksa asocijacije što ćemo kasnije izložiti.

Novija istraživanja međugeneracijske pokretljivosti, koje je obavila Marija Bogdanović, bave se uporednom analizom međugeneracijske pokretljivosti u pojedinim republikama bivše Jugoslavije i uporednom analizom međugeneracijske pokretljivosti prema polu. Rezultati tog istraživanja neće biti prezentirani kao dio koji se odnosi na prethodna istraživanja nego će se primjenjivati kao uporedni pokazatelji sa podacima za Crnu Goru. Podaci za Crnu Goru ukazuju na jednu svojevrsnu specifičnost, naime, stepen ukupne pokretljivosti iznosi 60% i on je izraženiji od stope samoreprodukcije

društvenih grupa koja iznosi oko 40%. Ukoliko ovaj pokazatelj uporedimo sa ukupnom pokretljivošću u ostalim republikama bivše Jugoslavije (prosjeak je 45,6%) onda uočavamo da Crna Gora ima najveću stopu pokretljivosti društvenih grupa, veću i od Kosova gdje iznosi 57,8%. U svim republikama bivše Jugoslavije ukupna pokretljivost je ispod 50%, a najmanja je zabilježena u Hrvatskoj, gdje iznosi 45,32%. Pokazatelji koje smo prezentovali ukazuju na određenu naglašeniju otvorenost crnogorskog društva krajem osamdesetih godina u odnosu na ostale republike i jugoslovensko društvo, zbog još nedovršenih promjena u privredi koje su posljedica zakasnjelih strukturnih promjena.

Još jedna od specifičnosti opštih tokova pokretljivosti jeste i učešće strukturalno neophodne pokretljivosti u ukupnoj pokretljivosti društva. Strukturalno neophodna pokretljivost je takvo pomjeranje pojedinaca koje nastaje kao rezultat promjena u društvenoj podjeli rada i u demografskom obnavljanju društvenih grupa, a ispoljava se u manjem broju pripadnika neke društvene grupe po porijeklu u odnosu na sadašnju pripadnost. U većini bivših jugoslovenskih republika

strukturalno neophodna pokretljivost je ispod 50% (kreće se od 38,6% u Bosni i Hercegovini do 46,4% u Srbiji) dok na nivou Jugoslavije iznosi 45%. Strukturalno neophodna pokretljivost, izražena u vrijednostima manjim od 50%, ukazuje na tendenciju djelovanja društvenih promjena. Najveću vrijednost strukturalno neophodne pokretljivosti imamo u Crnoj Gori gdje ona iznosi cijelih 55%, što ukazuje na to da neophodna društvena pomjeranja imaju značajniji udio u međugeneracijskoj društvenoj pokretljivosti. Prema uporednoj analizi (Marija Bogdanović, 1992) međugeneracijske pokretljivosti smanjila se samo klasa privatnika, dok su sve ostale klase rasle u svim djelovima zemlje, pa to treba imati u vidu prilikom objašnjenja učešća strukturalno neophodne pokretljivosti u ukupnoj pokretljivosti društva.

Specifičnost društvene pokretljivosti u crnogorskom društvu (ali i drugdje) jeste da je dominantno napredovanje društvenih grupa na hijerarhijskoj ljestvici društvenih položaja pa je uzlazna pokretljivost zabilježena sa čak 89,8% a silazna sa svega 10,2%. Ukoliko se ovi podaci uporede sa podacima

za Jugoslaviju zapaža se da je u Crnoj Gori uzlazna pokretljivost najveća od svih republika (prosjeak u Jugoslaviji iznosi 77,7%). Ako uporedimo pokretljivost u Crnoj Gori sa pokretljivošću u Srbiji uočićemo da je pokretljivost uzlaznim smjerom u crnogorskom društvu veća za 11,6% od uzlazne pokretljivosti u Srbiji, dok je za 15,3% veća nego u Hrvatskoj. Nameće se zaključak da je najveći stepen uzlazne pokretljivosti (89,8%) u jednoj od nerazvijenih republika tj. U Crnoj Gori, a najniži stepen uzlazne pokretljivosti (74,4%) u razvijenoj republici Hrvatskoj. Ovo ukazuje na polarni položaj najnerazvijenih i najrazvijenijih djelova zemlje. Silazna pokretljivost u Crnoj Gori je za više od 8,5 puta manja od uzlazne. Taj odnos na nivou Jugoslavije i u razvijenim republikama iznosi 3,5 puta što čini silaznu pokretljivost u tim oblastima dosta visokom. Visoka stopa silazne pokretljivosti objašnjava se heterogenošću srednje klase i specifičnom pokretljivošću više klase.

Sada ćemo, radi preciznije analize međugeneracijske pokretljivosti, dosadašnje pokazatelje podvrgnuti provjeri pomoću indeksa asocijacije za koji smo istakli da mjeri odnos

između postojeće i teorijski očekivane pokretljivosti, odnosno predstavlja stepen jačine odnosa između postojeće i teorijski očekivane pokretljivosti, unutar svake pojedine društvene grupe.. Izrazito samoobnavljanje imamo kod stručnjaka (2,73), rukovodilaca (2,16) i poljoprivrednika (2,40). Kod radnika se uočava manji indeks asocijacije što govori o nešto manjoj samoreprodukciji među izloženim slojevima (1,34).

Kod poljoprivrednika uočava se jedino pokretljivost prema radništvu, sa malim indeksom asocijacije od svega 0,10, što je znatno ispod teorijskog očekivanja.

Radništvo, prema indeksu asocijacije ima stopu samoobnavljanja iznad očekivanja (1,34), ali je ta stopa manja nego što je to slučaj sa ostalim društvenim grupama u okviru petočlane sheme. Samo su stručnjaci (0,37) i rukovodioci (0,14) otvoreni za radnike kao i privatnici (0,22). Ulazak radnika u administrativno osoblje je sa najmanjom vrijednošću indeksa asocijacije koji iznosi 0,6. Vladajuća klasa je za radnike otvorenija (0,14) nego administrativno osoblje, dok za popunjavanje poljoprivrednika i privatnika postoje prepreke. Stručnjaci se samoobnavljaju iznad teorijskih očekivanja i

indeks iznosi 2,73 što ukazuje da je indeks najvišiji među svim posmatranim društvenim grupama.

Analiza međugeneracijske pokretljivosti na osnovu indeksa asocijacije pokazuje da je prelazak iz svih društvenih grupa u hijerarhijski niže ispod teorijski očekivanog što ukazuje na postojanje barijere u crnogorskom društvu koja sprečava nazadovanje društvenih grupa na hijerarhijskoj ljestvici društva.

Tabela 2. Međugeneracijska pokretljivost u Crnoj Gori
(1990) indeks asocijacije

Slojevi (klasna pripadnost oca)	klasna pripadnost ispitanika				
	1	2	3	4	5
	Poljo-privred.	Radništvo	Admin. osoblje	Stručnjaci	Rukovodioci
1. Poljoprivrednici	2.4	0.10	0.00	0.10	0.00
2. Radništvo	1.08	1.34	0.6	0.37	0.14
3. Admin. osoblje	0.57	1.28	1.64	1.07	1.64
4. Stručnjaci	0.73	0.6	1.06	2.73	1.13
5. Rukovodioci	0.70	0.87	0.95	1.12	2.16

Stručnjaci se, takode, samoobnavljaju iznad teorijskog očekivanja (2,73), indeks asocijacije je pri samom vrhu od svih posmatranih grupa što ukazuje na njihovu zatvorenost. Za vladajuću klasu visok je indeks asocijacije koji ukazuje na visoku stopu samoobnavljanja (2,16) i za nju je nešto iznad teorijski očekivane pristupačna grupa stručnjaka (1,12) što predstavlja najveću stopu od svih ostalih grupa. Pripadnici vladajuće klase, na osnovu indeksa asocijacije, pomjeraju se više prema stručnjacima nego prema bilo kojoj drugoj društvenoj grupi.

Klasa radništva je iznad teorijskog očekivanja regrutovana iz poljoprivrednika (1,08) zatim slijedi grupa administrativno osoblje (0,60), dalje stručnjaci i na kraju rukovodioci. Na osnovu analize šestočlane sheme uočavamo da se administrativno osoblje regrutuje približno slično iz vlastitih redova (1,64) i rukovodilaca, zatim radništva (1,28), stručnjaka (1,07) i najmanje iz redova poljoprivrednika (0,57) pa možemo reći da je ovo društvena grupa sa različitim sastavom. Znači, administrativno osoblje regrutuje se iz svih društvenih grupa. Stručnjaci se najvećim dijelom regrutuju iz

administrativnog osoblja (2,06), a zatim iz rukovodilaca (1,13) što govori o njihovoj otvorenosti i ispod teorijskog očekivanja dolaze kao regrutaciona baza poljoprivrednici (0,73), radništvo (0,60) i na kraju privatnici sa svega (0,13).

Izložena analiza međugeneracijske pokretljivosti na osnovu indeksa asocijacije pokazuje da je prelazak iz svih društvenih grupa u hierarhijski niže ispod teorijski očekivanog što ukazuje na postojanje barijera u crnogorskom društvu krajem osamdesetih godina koje sprečavaju nazadovanje društvenih grupa na hijerarhijskoj ljestvici društvenih položaja.

Izložena analiza međugeneracijske vertikalne pokretljivosti u crnogorskom društvu krajem osamdesetih godina upućuje na određene specifičnosti i odstupanja ako se uporedi sa jugoslovenskim društvom. Dok je u jugoslovenskom društvu preovlađujuće djelovanje samoobnavljanja, u crnogorskom društvu preovladava malo naglašnija društvena pokretljivost. Ipak, odnos samoobnavljanja i ukupne pokretljivosti nalazi se u relativnoj ravnoteži. Registrovana povećana pokretljivost društvenih

grupa u crnogorskom društvu (koja je još jedino prisutna na Kosovu) potvrđuje pretpostavku da su nerazvijenija područja pokretljivija i otvorenija, za razliku od razvijenijih koja su stabilizovala svoju društvenu strukturu i u kojima se smanjuje vertikalna društvena pokretljivost.

Socijalno porijeklo u Crnoj Gori ima značajnu ulogu u određivanju društvenog položaja ali u nešto manjoj mjeri nego u drugim područjima jugoslovenskog društva. U crnogorskom društvu je veća mogućnost pomjeranja pripadnika društvenih grupa nego u ostalim republikama Jugoslavije. Prema ranijim istraživanjima konstatovana je veća otvorenost vladajuće klase od svih postojećih društvenih grupa u jugoslovenskom društvu. U pogledu pokretljivosti koja ima uzlazni i silazni smjer u Crnoj Gori krajem osamdesetih godina postoji znatna razlika. Izraženija je pokretljivost pojedinaca prema višim društvenim grupama nego prema nižim društvenim grupama. Pokretljivost u oba smjera pokazuje obilježja systemske kontrole i usmjerenosti. Systemski mehanizmi sprečavaju pomjeranje u druge više ili niže društvene grupe a vladajuća klasa je otvorena (prema rezultatima drugih istraživanja koja

se mogu primijeniti na Crnu Goru) iz "sistemskih razloga" prema nižim društvenim grupama. Osnovni pokazatelji međugeneracijske vertikalne pokretljivosti u Crnoj Gori ukazuju da je stepen ukupne pokretljivosti (60,1%) izraženiji od stope samoreprodukcije društvenih grupa (39,9%).

Rezultati istraživanja međugeneracijske pokretljivosti u Crnoj Gori krajem osamdesetih godina pokazuju odstupanje od rezultata sličnih istraživanja jugoslovenskog društva a koja se odnose na veću pokretljivost i u Jugoslaviji i u Crnoj Gori ukoliko se društvena grupa nalazi niže na hijerarhijskoj ljestvici društvenih položaja, odnosno relativna pokretljivost je velika ako se društvena grupa nalazi više. Time smo potvrdili još jednu hipotezu iz prethodnog dijela ovog rada. Samoreprodukcija je veća kod grupa koje se nalaze na višim položajima. To su grupe u tabeli 1 rukovodioci sa 52.9% i stručnjaci sa 41.37%.¹

¹ S. Vukadinović, *Stratifikacija crnogorskog društva krajem osamdesetih XX vijeka*, str. 209-223.

Tabela 4. Međugeneracijska pokretljivost svih ispitanika
u Crnoj Gori (1990) (Yasudin indeks)

Klasna pripadnost oca	Klasna pripadnost ispitanika					UKUPNO
	1 Poljo- privred.	2 Radni- štvo	3 Admin. osoblje	4 Stru- čnjaci	5 Rukovod- ioci	
1. Poljoprivr.	67 -(0.12)	105 (0.05)	23 -(0.27)	31 -(0.69)	47 -(0.44)	273
2. Radništvo	4 -(0.42)	110 (0.19)	42 (0.14)	23 (0.59)	49 (0.00)	226
3. Admin. osob.	0 (0)	15 -(0.21)	16 (0.11)	22 (0.20)	16 (0.00)	69
4. Stručnjaci	1 -(0.09)	8 -(0.33)	9 (0.02)	24 (0.31)	16 (0.05)	58
5. Rukovodioci	0 -(0.11)	1 -(0.46)	4 (0.11)	3 (0.03)	9 (0.38)	17
UKUPNO	72	239	94	103	137	653

Primjećujemo na prvi pogled u tabeli 4. da se tendencija za samoreprodukcijom izražena kod svakog sloja klase izuzev poljoprivrednika. Za vladajuću klasu mogućnost potomstva da sadrži klasni položaj u ovom slučaju je pozitivno stimulirana što može izgledati kao potvrđivanje teorijskog očekivanja. Yasudin indeks malo iznad nule uočavamo kod administrativnog osoblja (0,14) i radništva (0,19), što ukazuje na savršenu pokretljivost, dok je kod svih ostalih grupa Yasudin indeks na većem nivou vrijednosti. Uvid u indeks ne ukazuje da postoji izolacija kod posmatranih grupa izuzev poljoprivrednika kod kojih je stalna vrijednost indeksa sa predznakom negativnih vrijednosti. Zanimljivim se predstavlja podatak da se kod poljoprivrednika pojavljuje indeks sa negativnim predznakom. Ne pojavljuje se indeks po dijagonali koji bi ukazivao na jaču samoreprodukciju grupa. Takođe, uočavamo da kod radnika postoji i vrlo slaba pozitivna društvena stimulacija za njihov uspon u "više" klase, pogotovo stručnjake i prvu višu klasu a to je administrativno osoblje. Poznato je da se uspon obezbjeđuje pomoću kanala obrazovanja koji im omogućavaju dolazak u posrednu klasu dok je put u vladajuću klasu moguć i preko zauzimanja

izvjesnih političkih položaja. Obrnuto, prelasku iz viših u niže položaje odupiru se pripadnici vladajuće klase. Prepreke za kretanje "naniže" jasno demonstriraju formiranje izražene društvene hijerarhije. Razlike u indeksima za vladajuću i posrednu klasu upućuju na ideju kako su obrasci reprodukcije tih klasa različiti a sličnost u indeksima uočavamo kod radnika i privatnika i poljoprivrednika. Sloj stručnjaka nije otvoren za radnike ($Y = -0,33$) jer je negativan predznak dok je za administrativno osoblje ($Y = 0,02$) i rukovodioce ($Y = 0,05$) otvoreniji drugim riječima taj sloj služi kao cilj uspona za radnička zanimanja i administrativno osoblje. Dalje se uočava da se formiraju systemske prepreke za uspon iz radništva u vladajuću klasu koja biva otvorena za neke slojeve posredne klase (službenike, poslovođe i sl.). Na ovom primjeru analize ukazuje se mogućnost zaključka da je samoreprodukcija grupa otvoreni oblik empirijskog popunjavanja klasa s izuzetkom vladajuće klase i da se između "vladajuće klase i posredne klase održava neprestana "razmjena" i da su ove dvije klase otvorene za više slojeve radništva (za klasične nemanuelne i niže upravne)¹. Grupe

¹ M. Lazić. *U susret zatvorenom društvu*

radništva i poljoprivrednika pokazuju se kao grupe sa konstantno prisutnim negativnim predznakom što govori o njihovoj manjoj pokretljivosti za razliku od "gore" situiranih društvenih grupa pa se može reći da su one manje pokretljive. Negativna vrijednost koja je uočena kod radništva, privatnika i poljoprivrednika nam govori o postojanju prepreka za pokretljivost navedenih grupa.

2. Unutargeneracijska pokretljivost

Ranije smo međugeneracijsku pokretljivost odredili kao promjenu mjesta na hijerarhijskoj ljestvici društvenih položaja koje pojedinac – grupa, zauzima, u odnosu na porijeklo, dok unutargeneracijska predstavlja promjenu tog položaja u toku radnog vijeka pojedinaca. Nužno je naglasiti da se unutargeneracijska pokretljivost ne može strogo odvojiti od međugeneracijske pokretljivosti, zato što i na unutargeneracijsku pokretljivost utiče socijalno porijeklo. Naime, početne pozicije koje pojedinac, odnosno društvena grupa, zauzme kasnije će odlučujuće uticati na njegov cjelokupni život. U skladu sa tim možemo pretpostaviti da će se na hijerarhijskoj ljestvici društvenih položaja lakše pomjerati oni pojedinci, odnosno društvene grupe, čije je socijalno porijeklo više. To ne važi za sve pojedince jedne društvene grupe, ali važi za ogromnu većinu, naravno ako izuzmemo vremena velikih društvenih lomova i pretumbacija kakvi su političko-revolucionarni preobražaji, ratovi i slično. Pošto smo ovo istraživanje realizovali 45 godina poslije jednog takvog preobražaja jugoslovenskog društva (koji je

značajno uticao na oblikovanje sadašnje strukture društva pa samim tim i na unutargeneracijsku pokretljivost) otuda je sasvim logično pretpostaviti da je međugeneracijska pokretljivost uticala i utiče na unutargeneracijsku društvenu pokretljivost. Ako uzmemo u obzir dosadašnja istraživanja, možemo zaključiti da je unutargeneracijsko napredovanje na ljestvici društvenih položaja u jugoslovenskom društvu dosta ograničeno ili drugačije rečeno: pojedinci najčešće ostaju u društvenoj klasi u kojoj su i startovali. Idući logikom međugeneracijske pokretljivosti i njenog uticaja na unutargeneracijsku uvidamo da je unutargeneracijska pokretljivost manja što se društvena grupa nalazi niže na hijerarhijskoj ljestvici društvenih položaja, (na primjer radništvo koje se samo u 0,4% slučajeva kreće u administrativno osoblje) i obrnuto: što se grupa nalazi na višem mjestu to je unutargeneracijska pokretljivost.

U istraživanju za područje Beograda unutargeneracijska pomjeranja pokazuju veliku stabilnost. Postoji veoma jaka veza ($C=0,89$) između zanimanja kojim su ispitanici počeli svoj profesionalni rad i zanimanja u vrijeme ispitivanja. 3/4

ispitanika ili 75,72% ostalo je na istom radnom mjestu kao i na početku "radne karijere", dok je 21,27% mijenjalo radno mjesto. U uslovima ovakve karijerne stabilnosti od onih koji su se unutargeneracijski pomjerali njih 76,82% je napredovalo na društvenoj ljestvici dok je 23% nazadovalo.¹ Najmanja unutargeneracijska pomjeranja se javljaju kod poljoprivrednika, pa onda kod službenika i radnika . Od ispitivanog broja poljoprivrednika njih 91,37% i dalje ima zanimanja sa kojim su započeli radni vijek dok je kod službenika taj postotak 87,34% a kod radništva 83,15%. Najveću pokretljivost kroz promjenu zanimanja u ovom istraživanju u toku radne "karijere" imaju stručnjaci jer ih oko 12% prelazi u vladajuću klasu. Prema tome, ovdje su izražene promjene u "smjeru napuštanja stručnjačkog poziva da bi se bavili državno-partrijskim poslovima, kao i promjene zanimanja iz radničkog i službeničko, iz zanatskog i poljoprivredničkog u radničko. (M. Bogdanović, str. 341.). Opšta karakteristika promjena je i to što dolazi do prelaska iz privatnog u društveni sektor, iz manuelnog u nemanuelni, iz viših nemanuelnih u rukovodeći sloj.

¹ S. Vukadionović, *Stratifikacija crnog. društva krajem osamdesetih XX vijeka*, str. 241 - 254

U istraživanju unutargeneracijske pokretljivosti za Srbiju¹ dobijeni su slični rezultati kao za Beograd. Karijerna stabilnost iznosi 79%. Među društvenim grupama koje su zabilježile unutargeneracijsku pokretljivost njih 70% se pomjeralo ulaznim smjerom, a 30% ima silazni smjer u radnoj "karijeri": Četvoročlana shema upotrijebljena za analizu rezultata u Srbiji i Beogradu približno odgovara shemi koja je primijenjena u ovom radu jer smo u okviru klase poljoprivrednika uključili privatnike.

Istraživačke rezultate izložili smo u Tabeli 5. A dobijeni su upoređivanjem društvenih položaja ispitanika na početku njihove radne karijere sa položajima u momentu istraživanja. I ovdje smo kao i u prethodnim analizama društveni položaj operacionalizovali sa radnim mjestom.

Podaci u Tabeli 5. pokazuju da poljoprivrednici u skoro 68% slučajeva započinju svoj radni vijek u vlastitoj grupi a najveći napredak učine u radničkoj skupini sa 28.3%. Detaljniji uvid u empirijski materijal pokazuje da su njihovi očevi posjedovali zemlju i bavili se poljoprivredom.

¹ Marija Bogdanović, 1991, str. 513.

Tabela 5. Unutargeneracijska pokretljivost ispitanika

Prvo radno mjesto ispitanika	Sadašnje radno mjesto ispitanika					UKUPNO
	1 Rukov- o-dioci	2 Stru- čnjaci	3 Admin. osoblje	4 Radni- štvo	5 Poljo- privr.	
1. Rukovodioci	16 (11,11)	105 (72,91)	17 (11,8)	6 (4,16)	0	144 (100)
2. Stručnjaci	1 (0,9)	106 (95,49)	4 (3,6)	0 (0,00)	0 (0,00)	111 (100)
3. Admin. osoblje	0 (0,00)	0 (0,00)	81 (80,19)	20 (19,8)	0 (0,00)	101 (100)
4. Radništvo	0 (0,00)	0 (0,00)	1 (0,4)	246 (99,59)	0 (0,00)	247 (100)
5. Poljoprivr.	0 (0,00)	0 (0,00)	2 (3,57)	15 (28,30)	36 (67,92)	53 (100)
UKUPNO	17 (2,67)	211 (33,18)	105 (16,51)	287 (45,12)	0 (0,00)	636 (100)

Poljoprivrednici su u konjunkturi zapošljavanja u "društvenom" sektoru svojine, zbog tada višeg društvenog statusa, socijalnog osiguranja i redovnosti prihoda prešli u niže slojeve radništva (28,3%). Zanimljiva je grupa radništva koja ostaje sa 99,59% prikovana za klasu u kojoj je započet radni vijek. Oni se nigdje, izuzev 0,4% administrativnog osoblja, ne pokreću niti gore niti dolje na hijerarhijskoj ljestvici društvenih položaja. Izloženi podaci govore da je vertikalna pokretljivost kod ove grupe obavljena znatno ranije, zapravo u medugeneracijskoj pokretljivosti. Ostajanje više od skoro 100 % pripadnika u sopstvenoj grupi svjedoči o njihovoj velikoj stabilnosti. Ovdje se da zaključiti da su, sa stanovišta unutargeneracijske pokretljivosti, nepokretljive grupe: stručnjaci i radništvo i iznad je naših očekivanja procenat ostajanja radništva u vlastitoj društvenoj grupi

Ne vraćaju se na prvobitna radna mjesta oni pripadnici radništva koji su se uspjeli podići na više društvene položaje. Razlog je, svakako, institucija stalnosti zaposlenja, što takođe znači da se zauzete pozicije na hijerarhijskoj ljestvici položaja gotovo ne gube. Ovo sprečavanje pada u niže

društvene klase, ili gotovo nemogućnost silaska iz srednje i vladajuće klase u radništvo i seljaštvo, takođe svjedoči o njihovom ukupnom društvenom položaju.

Slične rezultate u tom pogledu dala su i druga istraživanja obavljena u Hrvatskoj i Srbiji. Tako na primjer istraživanje u Hrvatskoj "više od 90% poljoprivrednika bilo je na istom radnom mjestu na početku rada, kao i 91% radništva."¹ U istraživanju za Beograd 82,8% poljoprivrednika i 94,7% manuelnih radnika ostaju u grupi u kojoj su započeli svoju radnu karijeru.¹

U ovom dijelu rada predstaviće se dosadašnja istraživanja koja se odnose na pokretljivost pojedinaca u toku radne karijere. Unutargeneracijska pokretljivost je manja od međugeneracijske pokretljivosti, po rezultatima M.Lazića u navedenom istraživanju o "socio-kulturnom razvoju u Hrvatskoj (1984) koje je dio šireg istraživanja društvene strukture u Hrvatskoj. Stabilnost je odlika unutargeneracijske pokretljivosti na osnovu koje zaključujemo da su za većinu pripadnika društvenih grupa današnje radno mjesto i položaj

¹ M.Lazić, *U susret zatvorenom društvu*, str. 108.

koji zauzimaju po tom osnovu bili identični sa radnim mjestom i položajem na početku radnog vijeka i da samo "pripadnici vladajuće klase moraju da tragaju za svojim porijeklom."¹ Zabilježena je kod poljoprivrednika vrlo mala unutargeneracijska pokretljivost zato što je 90% pripadnika ovog sloja bilo na istom radnom mjestu na početku "radne karijere". Odstupanja u ovom istraživanju se javljaju kod privatnika. Pretpostavka istraživanja se zasnivala na slabijoj unutargeneracijskoj pokretljivosti privatnika, odnosno na činjenici da ovaj sloj "kao sloj porijekla bude statičniji a kao odredišni sloj - dinamičniji" (M. Lazić, 1987., str. 106.). Dobijeni pokazatelji su korigovali pretpostavku o slabijoj unutargeneracijskoj pokretljivosti obrtnika pošto je samo 27,3% njih započelo svoju "radnu karijeru" na radnom mjestu u čijoj je osnovi privatni kapital. To znači da je skoro 3/4 obrtnika imalo početno drugo radno mjesto (45,2%) su na početku radnog vijeka bili KV i VKV radnici, a 13,9% NKV i PKV radnici). Unutargeneracijska pokretljivost radništva je u navedenom istraživanju vrlo mala 91% njih ostaje na prvom radnom mjestu kao i kod posredne klase gdje 73,6% njih

¹ M. Bogdanović, *Društvena nejednakost i vertikalna pokretljivost*, str. 345.

takode ostaje na prvom radnom mjestu. Posredna klasa je otvorena za unutargeneracijsko uspinjanje radništva, ali su "šanse pojedinaca iz službeničkog sloja nekoliko puta veće od šansi klasičnih manuelnih radnika."

Najpokretljivija grupa u unutargeneracijskom smislu je radnička klasa i srednja. Svi pojedinci koji pripadaju vladajućoj klasi kolektivnih vlasnika svoje prvo radno mjesto imali su u preduzećima u društvenoj svojini, i potpuno je "podjednak broj pojedinaca koji su "karijeru" započeli unutar posredne klase i nekadašnjih pripadnika radništva." (M. Lazić, 1987, str. 111.).

Visoka karijerna stabilnost društvenih grupa u crnogorskom društvu u ravni unutargeneracijske pokretljivosti govori o tendenciji zatvorenosti društva. Ne postoji mogućnost šireg izbora radnog mjesta, kao ni brojnost i raznolikost privrednih subjekata i drugih institucija u koje mogu prelaziti pripadnici društvenih grupa prilikom kasnijeg zaposlenja. U razvijenim sredinama postoji mnoštvo institucija i subjekata koji mogu biti mjesto kasnijeg radnog mjesta

¹ M.Lazić, 1987, str. 108.

pojedince i društvenih grupa što nije slučaj na primjeru crnogorskog društva.

Od ukupnog broja pripadnika društvenih grupa u Crnoj Gori koji su u toku radnog vijeka promijenili radno mjesto (jugoslovenski prosjek je 10,6%) njih 89,8% imalo je uzlazni smjer u radno profesionalnom pomjeranju a 10,2% je nazadovalo na hijerarhijskoj ljestvici društvenih položaja. Ukoliko ove podatke uporedimo sa podacima u ostalim republikama vidjećemo da je u svim sredinama uzlazna pokretljivost veća od silazne pokretljivosti.

Pri analizi unutargeneracijske pokretljivosti po pojedinim područjima Jugoslavije, Marija Bogdanović konstatuje "da se Hrvatska i Kosovo nalaze na suprotnim polovima u pogledu otvorenosti društvene strukture što dalje upućuje na zaključak da se sa razvijenošću društva njegova struktura postepeno stabilizuje i sve više zatvara, dok manje razvijena područja čine kontinuirane napore ka promjeni ukupnog društvenog položaja i to u smjeru njegovog poboljšanja (M. Bogdanović, 1991, str. 135). Naši nalazi istraživanja unutargeneracijske pokretljivosti u crnogorskom

društvu navode na zaključak da ono po ovoj dimenziji vertikalne pokretljivosti ima veliku unutargeneracijsku pokretljivost od svih bivših jugoslovenskih republika. Izraženu unutargeneracijsku pokretljivost poslije Crne Gore ima Bosna i Hercegovina - 15%.

Dobijeni rezultati za unutargeneracijsku pokretljivost u Crnoj Gori krajem osamdesetih godina upućuju na to da ovo područje, iako pripada nerazvijenim područjima u okviru jugoslovenskog društva, ide prema uravnoteženoj i stabilnoj strukturi u smislu pokretljivosti pojedinaca u odnosu na radno mjesto koje su imali na početku radne karijere.

Prema rezultatima većine istraživanja, unutargeneracijska pokretljivost je mala za sve društvene grupe osim stručnjaka. Većina ispitanih pripadnika društvenih grupa ima i danas isto ili slično radno mjesto koje su imali i na početku radnog vijeka. Mali je broj pripadnika vladajuće klase koji su na početku radnog vijeka imali radno mjesto rukovodnog karaktera. Otvorenost ove grupe u uzlaznom i silaznom smjeru ispoljena je u najvišem stepenu prema srednjoj klasi. Ovdje se može pretpostaviti da će se na hijerarhijskoj ljestvici

društvenih položaja lakše i brže pomjerati oni pojedinci koji imaju socijalno porijeklo više društvene grupe.

Izložena analiza da je veća pokretljivost u Crnoj Gori i na Kosovu a manja u razvijenim republikama bivše Jugoslavije potvrđuje pretpostavku o različitom položaju između razvijenih i nerazvijenih i po ovom osnovu. Kod nerazvijenih sredina međugeneracijska pokretljivost se može posmatrati i kao posledica ekonomske nerazvijenosti. Pa upravo zbog toga se ona ispoljava "u specifičnostima karakterističnim za nerazvijenu republiku kao što je naznačeni slučaj sa najmanjom stopom samoreprodukcije klase privatnika u Crnoj Gori, odnosno najvišom stopom kod poljoprivrednika. U vrijeme dok je postojalo besplatno obrazovanje, posebno visoko, i relativno manji troškovi smještaja i ostalih potreba i zahtjeva školovanja, stanovništvo je iz nerazvijenih područja u velikom broju napuštalo takvu nerazvijenu sredinu a naročito selo. Sa završetkom školovanja pojedinci se pomjeraju, i prostorno i u odnosu na radno mjesto roditelja. Tako je pokretljivost u nerazvijenim sredinama bila veća nego u razvijenim, a mali broj pojedinaca je ostajao u

društvenoj grupi vlastitog porijekla. Za očekivati je, s obzirom na materijalni položaj stanovništva, da u razdoblju kada se i u školstvu uspostave odnosi samofinansiranja (a ne potpuno besplatnog školstva) da će pokretljivost u razvijenim sredinama biti manja a društvena struktura će se pomjerati ka stabilizovanju oko ravnotežnog položaja.

U pogledu unutargeneracijske pokretljivosti Crna Gora ima najmanji stepen karijerne stabilnosti. Međutim, i pored toga u crnogorskom društvu je ispoljena visoka karijerna stabilnost. To upućuje da na jednoj strani imamo malo naglašeniju otvorenost društvene strukture (međugeneracijska pokretljivost), a na drugoj strani zatvorenost strukture (unutargeneracijska pokretljivost) što može stvoriti utisak o određenoj nezavisnosti međugeneracijske i unutargeneracijske pokretljivosti. Teorijski je nemoguće zamisliti da se unutargeneracijska pokretljivost može strogo odvojiti od međugeneracijske pokretljivosti jer i na jednu i na drugu utiču isti faktori društvene uslovljenosti (socijalno porijeklo i drugi).

Pokretljivost supružnika

Sada ćemo pažnju usmjeriti na relaciji bračni kanal pokretljivosti. U Tabeli 7. na prvi pogled uočava se različito socijalno porijeklo supruge od supruga što navodi na konstataciju da one socijalnu promociju postižu činom udaje. Kod rukovodilaca mnogo je više socijalno porijeklo supruge iz grupe stručnjaka koji su zastupljeni sa 43% dok je takvih iz grupe rukovodilaca svega 4,62%. Njihovo visoko učešće od 43% u grupi administrativnih radnika mnogo je veće nego što je to slučaj kod ispitanika i njegovog oca, svega 9,7%. Nešto je manje njihovo učešće u klasi radništva, samo 10%. Dakle, rukovodioci nalaze u višim grupama, stručnjacima i administrativnom osoblju svoje izabranice a one skoro nikako ne odlaze u grupu privatnika (obrtnika) i poljoprivrednika gdje bilježimo podatak nulu (0). Takođe i stručnjaci prolaze kao rukovodioci pa se može zaključiti da ove dvije društvene grupe imaju najvišu od svih drugih grupa društvenu pokretljivost. Radništvo predstavlja grupu u kojoj supruge radničkog porijekla najviše ostaju u istoj grupi, oko 61% a oko 29% njih odlazi u grupu administrativnog osoblja.

Njihova pokretljivost je izraženija ukoliko je uporedimo sa pokretljivošću njihovih muževa i očeva. Interesantno je da žena radnika ima mnogo manje nego u navedenim grupama. U grupi stručnjaka ih je 3%. Dakle, ovo su za njih nedostupne grupe pa su im, može se reći, blokirani putevi ka višim društvenim položajima. Poljoprivrednici takođe 50% supruga nalaze u grupi radništva. Ostatak čini 25% u sopstvenoj grupi a po 12,5% se raspoređuje među stručnjake i administrativno osoblje. Lako je uočljiva pravilnost da supruge u odnosu na supruga predstavljaju grupu sa višim socijalnim porijeklom i one se u većoj mjeri udajom sele u veće društvene grupe. Izuzetak su supruge iz grupe radništva koje ostaju u 61,03% slučajeva prikovane za vlastitu grupu. Kod supruga poljoprivrednica u svim grupama je malo učešće i ono se kreće svega oko 1,5%.

3. Homogenizacija društvenih klasa i slojeva

Za vertikalnu društvenu pokretljivost može se reći da je u svakom slučaju najvažniji, mada ne i jedini, pokazatelj reprodukcije društvenih grupa. Homogenizacija društvenih grupa je, takođe, važan pokazatelj kako reprodukcije, tako i odnosa u strukturi društva. Pod homogenizacijom klasa i slojeva ovdje podrazumijevamo smanjivanje razlika u načinu života, između pripadnika klasa. Homogenizaciju je moguće mjeriti posredstvom više obilježja koja karakterišu način života, tih društvenih grupa; recimo posredstvom analize porodice kao jedne od osnovnih ćelija društva, koja znatno utiče na ukupan društveni status statusa pojedinca. Ovdje će biti podvrgnut empirijskoj analizi osnovni par u porodici - supružnici. Pri postavljanju osnova ovog istraživanja pošli smo od teorijske pretpostavke da na homogenost društvenih klasa i slojeva utiče niz društvenih činilaca, a među njima je i zanimanje koje u velikoj mjeri ukazuje na društveni položaj pojedinca ili grupe kojoj taj pojedinac pripada. Pored zanimanja, bitna obilježja homogenosti su: školska sprema, ugled, neformalne prijateljske veze i naravno bračne veze.

Takode smo pretpostavili da na sklapanje bračnih veza pored individualnih htjenja i osobina, utiču i mnogi drugi društveni činioci, što upućuje na konstataciju da između položaja ispitanika i njihovih supružnika postoji bitna korelacija. To takode, znači da je po ovom obilježju izvršena određena homogenizacija klasa i slojeva. Iz toga slijedi da na ukupni društveni status pojedinca ne utiče samo njegov lični položaj nego i položaj, u većoj ili manjoj mjeri, članova njegove porodice. S druge strane, na homogenizaciju društvenih grupa utiču i neformalne društvene veze, među njima i prijateljske.

Povezanost položaja supružnika može se pratiti i preko analize brakova sklopljenih prema zanimanju ili školskoj spremi. U literaturi se brakovi između supružnika istih zanimanja ili školske spreme nazivaju homogamnim brakovima. Ovdje ćemo takode nazivati homogamnim brakom i bračne veze između supružnika istih društvenih položaja. Suprotno, heterogamnim vezama nazivaćemo one brakove u kojima supružnici imaju različite društvene položaje.

Dosadašnja empirijska istraživanja homogenizacije društvenih klasa ili slojeva (tj. socijalne distance između njih)

kod nas su vrlo skromna. Od istraživanja koja se tiču bračne povezanosti, kao jednog od pokazatelja homogenizacije i ujedno indikatora vertikalne pokretljivosti prikazaćemo ona najvažnija. Prvo, tu spada istraživanje Vojina Milića koje je (iako obavljeno prije 35 godina) nedvosmisleno pokazalo da na sklapanje brakova bitno utiče socijalni položaj pojedinca. Tu je uspostavljena dosta čvrsta veza ($C=0,716$). Istraživanje je pokazalo "da su 66% svih brakova sklopljenih 1953.godine bili profesionalno homogeni. Podaci pokazuju da je sklapanje brakova vrlo tijesno povezano sa zanimanjem. Ta se pojava jasno vidi na učestalosti brakova koji se sklapaju između lica iste grupe zanimanja. Ovaj se zaključak može izvesti već na osnovu analize postotaka o raspodjeli brakova, ali ga upoređivanje stvarne raspodjele sa teorijski očekivanom od slučajnog odabiranja još više potvrđuje."¹

Ranije pomenuto istraživanje društvene strukture u Hrvatskoj¹ pokazalo je da je homogenizacija društvenih klasa (a to nas ovdje posebno zanima) obavljena u značajnom obimu. Koeficijent kontingencije između radnih mjesta

¹ Vojin Milić, *Sklapanje i razvod brakova prema zanimanju*, Statistička revija, 1/1957. str. 41.

ispitanika i njihovih supružnika (kao indikator društvenog položaja) je vrlo visok i iznosi $C=0,77$ a to pokazuje da je posmatrana veza vrlo čvrsta. U razvijenom obliku to znači da su pojedine grupe postigle vrlo visok stepen međuzavisnosti u položajima supružnika, što Lazić naziva konzistencijom. Slojna konzistencija, po ovom istraživanju, značajna je kod poljoprivrednika (69,3% supružnika takode su poljoprivrednici), supružnici nekvalifikovanih radnika su u 85,6% slučajeva manuelni radnici, a 90% slučajeva su iz klase radništva. Kod kvalifikovanih radnika supružnici su u dvije trećine, 61,3% slučajeva takode manuelni radnici a preko 90% pripadaju klasi radništva. Gornji sloj radništva (rutinski službenici) za supružnike imaju manuelne radnike (37,6%) rutinske službenike (33,9%) i pripadnike vladajuće klase 3,3%. Na drugoj strani, stručnjaci (srednja klasa) za

¹ Mladen Lazić, *Statusna konzistencija kao element klasne homogenizacije u socijalizmu*, Sociologija, 1/1988, str. 18-40

supružnike najčešće imaju pripadnike posredne (srednje) klase 48,7%, službenike 30,9% i pripadnike vladajuće klase 7,9%. I na kraju, direktori i politički rukovodioci za supružnike imaju najčešće pripadnike posredne klase (49,8%) službenike (39,8%) i pripadnike vladajuće klase (4,1%). Kao što se vidi, ovo istraživanje je pokazalo da postoji velika međuzavisnost između položaja supružnika, tj. homogenizacija gotovo svih društvenih klasa, po ovom indikatoru, je u velikoj mjeri zaokružena izuzev klase kolektivnih vlasnika. Zapravo, homogenizacija bi se ovdje svela na to da se supružnici (pripadnici klase kolektivnih vlasnika) dominantno raspoređuju na relativno boljim radnim uslovima.

U našem istraživanju čije rezultate prikazujemo u Tabeli 12. dobijena je vrlo značajna zavisnost između položaja ispitanika i njihovih supružnika. Unutarslojnih bračnih veza daleko je najviše kod radništva koji unutar klase sklapaju brakove sa oko 61% što, predstavljeno indeksom asocijacije, iznosi 2,41.

Tabela 12. Vertikalna pokretljivost ispitanika i supružnika
(indeks asocijacije)

Slojevi (klasna pripadnost ispitanika)	Klasna pripadnost supruge				
	1	2	3	4	5
	Rukovodioci	Stručnjaci	Admin. osoblje	Radništvo	Poljoprivred.
1. Rukovodioci	(0,93)	(1,39)	(1,24)	0,39	0,00
2. Stručnjaci	0,63	1,78	0,94	0,15	0,31
3. Admin. osoblje	2,26	0,89	1,00	0,94	0,00
4. Radništvo	0,50	0,08	0,83	2,41	1,04
5. Poljoprivrednici	0,00	0,50	0,40	2,46	1,25

Zanimljivo je da poljoprivrednici u 20% slučajeva sklapaju brak u okviru vlastite grupe dok ih među radništvom biva 60% slučajeva. Poljoprivrednici za ostale grupe nijesu privlačni što pokazuje vrlo nizak indeks asocijacije od 0,00 do 1,31. Poslije radništva najviše je homogamnih brakova kod stručnjaka 55,73%, zatim kod administrativnog osoblja 33,33% i na kraju najmanji postotak nalazimo kod rukovodilaca, svega 4,62%. Privatnici i poljoprivrednici ukazuju da među rukovodiocima nemaju supružnike što je slična situacija i za stručnjake. Rukovodioci u 85% slučajeva svoje supružnike nalaze u klasi stručnjaka i administrativnog osoblja što govori o vrlo visokom stepenu homogenizacije ove društvene grupe. Stručnjaci poslije vlastitog izvora (55,73%) sledeći izvor imaju kod administrativnog osoblja (32,78%) a ostatak pripada radništvu (5%) i rukovodiocima (3%). Po ovom obilježju oni su daleko od radništva a pogotovo poljoprivrednika. Iz dosada analiziranih pokazatelja uočava se da je najviše homogenizovana grupa - radništvo čiji ostatak oko 32% ide među administrativno osoblje, što govori o blagoj uzlaznoj tendenciji ka višim društvenim položajima. Takođe je i njima ostalo minimalno mogućnosti za pokretanje

ka višim položajima. Homogenizacija stručnjačkog sloja je više nego očita. Približno jedna trećina administrativnog osoblja ima za supružnika pripadnika vlastite grupe i nešto manje oko jednu petinu (23,8%) ostvaruje bračnu vezu sa pripadnicama radnika i približno isto toliko (26,98%) sa stručnjacima što ukazuje da oni prave minimalan pomak u viši sloj - stručnjake (srednja klasa). Naglašavamo da poljoprivrednici u 50% slučajeva idu među supružnike radnike gdje indeks asocijacije iznosi 2,46.

Analizu homogamije i heterogamije, kao pokazatelja homogenizacije društvenih grupa moguće je pratiti i preko indeksa asocijacije koji je prikazan u Tabeli 12. Homogamni indeksi su znatni kod svih grupa izuzev privatnika (obrotnika). Njihovo odsustvo u drugim grupama pripisuje se njihovoj vezanosti za vlastite redove i radništvo sa indeksom asocijacije od 0,63, odnosno za poljoprivrednike 0,05. I u ovoj tabeli (kao i Tabeli 5. poljoprivrednici (2,46) i stručnjaci (2,26) bilježe visoku stopu upečatljivog homogamnog indeksa. Kod rukovodilaca supružnici ostaju u vlastitoj grupi (0,93) je indeks asocijacije dok je on za grupu stručnjaka

znatno veći i iznosi (2,26) i grupu administrativno osoblje (1,24) što potvrđuje očekivanje da grupa stručnjaka ima otvoren kanal. Visok indeks asocijacije (2,26) kod stručnjaka koji bračnu vezu ostvaruje sa rukovodiocima govori da su gornji slojevi tijesno povezani preko bračnih veza.

Na osnovu analize prethodne dvije tabele (Tabele 5. i 12.) vidi se koliko je teško razgraničiti društvene klase i slojeve u savremenom jugoslovenskom društvu, bez obzira što je homogenizacija posmatranih društvenih grupa statistički konstatovana. Analiza relativnih odnosa pokazuje da je izvršena izrazita homogenizacija kod poljoprivrednika, radništva i srednje klase dok takve homogenizacije nema kod privatnika (obrotnika) i vladajuće klase. Na drugoj strani, analiza indeksa asocijacije pokazuje da je izvršena homogenizacija kod društvenih grupa u manjem ili većem obimu. Oba metodološka postupka, takođe, pokazuju jake veze između vladajuće klase s jedne strane, i srednje klase i administrativnog osoblja s druge strane. Takođe, oba metodološka postupka pokazuju značajne veze administrativnog osoblja i srednje klase i na kraju veze

administrativnog osoblja su jače sa radništvom nego sa stručnjacima a značajnu vezu administrativno osoblje ima sa grupom rukovodilaca. Na kraju, neophodno je naglasiti da su homogamne grupe (međuslojne ili međuklasne) što upućuje na zaključak da je homogenizacija društvenih klasa upečatljiva, pa se prema tome u velikoj mjeri, u empirijskom pogledu, oformljuje u jasnije društvene grupe. Ovi procesi, naravno, nijesu mimoišli radništvo, pa i u okviru ove klase imamo značajnu homogenizaciju.

Tabela 7. Bračna homogenost - heterogenost

Klasna pripadnost ispitanika	Klasna pripadnost supruge					UKUPNO
	1 Rukov o-dioci	2 Stru- čnjaci	3 Admin. osoblje	4 Radni- štvo	5 Poljo- privr.	
1. Rukovodioci	5 (4,62)	46 (42,59)	46 (42,59)	11 (10,18)	0 (0,00)	108 (100)
2. Stručnjaci	2 (3,27)	34 (55,73)	20 (32,78)	3 (4,91)	1 (1,63)	61 (100)
3. Admin. osoblje	7 (11,11)	17 (26,98)	21 (33,33)	15 (23,8)	0 (0,00)	63 (100)
4. Radništvo	2 (2,59)	2 (2,59)	22 (28,57)	47 (61,03)	1 (1,29)	77 (100)
5. Poljoprivred.	0 (0,00)	1 (10,0)	1 (10,0)	6 (60)	2 (20)	10 (100)
UKUPNO	16 (5,01)	100 (31,34)	110 (34,48)	81 (25,39)	4 (1,25)	319 (100)

4. Kanali društvene pokretljivosti

U istraživanju vertikalne društvene pokretljivosti nezaobilazno je ispitivanje osnovnih kanala posredstvom kojih se pojedinci promovišu u hijerarhijskoj strukturi društva. Poznate su dvije vrste kanala društvene promocije, to su formalni i neformalni kanali. Pod formalnim kanalima društvene promocije podrazumijevaju se legalni načini zauzimanja položaja u strukturi društva. Pod neformalnim kanalima (istraživanjem teško uhvatljivim) podrazumijevaju se svi oni društveno nesankcionisani načini zauzimanja položaja koji mogu imati značajan uticaj na promociju pojedinca. U te činioce mogu se nabrojati: neformalne prijateljske veze, pripadništvo raznim klanovima, tajnim društvima i tome slični činiooci koji mogu imati čak i bitniji uticaj na promociju pojedinaca od onih koje smo nazvali formalnim. Pored toga što neformalni kanali mogu imati veliki značaj za promociju mi ćemo u ovom odjeljku uzeti za analizu formalne kanale zbog toga što su djelimično mjerljivi i zbog njihove veće uloge u globalnim društvenim kretanjima.

Za obradu ćemo uzeti neke od formalnih kanala a prije svega formalno obrazovanje i pripadnost političkim organizacijama. Jedan od važnih kanala društvene promocije je svakako imetak. U društvima gdje je ukinuta ili ograničena privatna svojina nad sredstvima za proizvodnju on nema onaj značaj koji ima u društvima gdje to nije uradjeno, zapravo on prestaje biti kanal društvene promocije za najviša mjesta u hijerarhijskoj strukturi društva. Pošto je u vrijeme izvođenja ovog istraživanja (1990) privatna svojina nad sredstvima za proizvodnju bila zakonski ograničena ovaj kanal društvene promocije smo za sada izuzeli iz analize.

a) Obrazovanje kao kanal društvene pokretljivosti

U društvima gdje je ukinuta ili ograničena privatna svojina, jedan od osnovnih kanala društvene promocije predstavlja formalno obrazovanje. Ranije smo u analizi vertikalne društvene pokretljivosti istakli da postoje vrlo jasna tendencija da se od strane potomaka bira ono zanimanje koje je vrlo blisko društvenom položaju roditelja a to znači vrlo blisko njihovom formalnom obrazovanju jer, kao što ćemo vidjeti, između društvenog položaja i školske spremne postoji

vrlo visoka korelacija. Da je školska sprema jedan od najvažnijih kanala društvene promocije istakao je Vojin Milić još krajem pedesetih godina. U navedenom istraživanju autor je pošao od teze "da školska kvalifikacija postaje gotovo nužna pretpostavka za vršenje sve većeg broja društvenih funkcija a u vezi sa tim zauzimanje određenih položaja u društveno-ekonomskoj strukturi."¹

U navedenom istraživanju V. Milić je dokazao da se izbor zanimanja pa samim tim i tip škole koju će pojedinac upisati traži u okviru zanimanja sličnih društvenom sloju kojem pojedinac pripada po rođenju, odnosno u kojem je odrastao. Istraživanje je još pokazalo da se u gimnaziju upisuju djeca nemanuelnih slojeva, kao i to da nemanuelni slojevi daju više odličnih učenika koji će se kasnije lakše upisati na fakultet.

¹ Vojin Milić, *Socijalno porijeklo učenika srednjih škola i studenata*, str. 43.

Tabela 9. Ispitanici prema školskoj spremi

Slojevi (klasna pripadnost ispitanika s obzirom na zanimanje)	Školska sprema ispitanika						UKUPNO
	1 Bez škole	2 Osmogodišnja	3 Srednja radnička	4 Srednja tehn. gimnaz.	5 Viša "	6 Visoka.	
1. Rukovodioci	0 (0,00)	0 (0,00)	2 (1,39)	9 (6,25)	15 (10,42)	118 (81,94)	144 (100)
2. Stručnjaci	0 (0,00)	0 (0,00)	0 (0,00)	0 (0,00)	8 (7,21)	103 (92,79)	111 (100)
3. Admin. osoblje	0 (0,00)	0 (0,00)	7 (6,80)	89 (86,41)	5 (4,85)	2 (1,94)	103 (100)
4. Radništvo	0 (0,00)	70 (28,23)	121 (48,79)	55 (22,17)	2 (0,81)	0 (0,00)	248 (100)
5. Poljoprivred.	7 (9,59)	58 (79,45)	5 (4,11)	9 (6,85)	0 (0,00)	0 (0,00)	73 (100)
Ukupno	7	122	141	162	30	223	679

U izloženoj analizi vertikalne društvene pokretljivosti pokazuje se sledeće: školska sprema, odnosno posjedovanje diplome nužan je ali ne i dovoljan uslov za prelazak u višu društvenu grupu. Uočili smo da je napredovanje u

hijerarhijskoj društvenoj strukturi uslovljeno položajem roditelja a to znači i njihovim formalnim obrazovanjem. U Tabeli 9. izračunat je koeficijent kontigencije koji iznosi 0,82 što je približno jednako koeficijentu iz ranije pomenutih istraživanja. Dakle, pokazuje se vrlo visoka korelacija između školskog sistema i društvenog položaja što dalje znači da od klasne i slojne pripadnosti, u velikoj mjeri zavisi stepen formalnog obrazovanja koji će pojedinac steći i obrnuto: od formalnog obrazovanja pojedinca zavisi koji će položaj zauzeti. Ovo upućuje na opšti zaključak da je školski sistem ključni, iako ne i jedini, kanal društvene promocije. Na drugoj strani, školski sistem, posebno onaj viši, služi za pripremu i socijalnu adaptaciju “nižih” društvenih klasa.

Na važnost obrazovanja kao kanala društvene promocije upućuju nas podaci iz Tabele 9. gdje se prvom pogledu nameće podatak za stručnjake koji u 92,79% slučajeva nose univerzitetsku diplomu i zajedno sa rukovodiocima 81,99% predstavljaju najbrojniju grupu. Za njima odmah slijedi administrativno osoblje kojem u 86,41% slučajeva odgovara srednješkolska diploma tehničke škole i gimnazije. Poslije

njih se bilježi kao pretposlednja - klasa poljoprivrednika sa 79,45% obrazovanih samo u osmogodišnjoj školi (što potvrđuje ranije iznijeti odnos korelacije). Zatim dolazi radništvo kojem sa 48,79% odgovara srednja školska sprema radničkog usmjerenja i 22,17% srednja tehnička škola što kumulativno iznosi oko 71% radnika kojima odgovara srednja škola. Poljoprivrednici sa privatnicima podjednako završavaju srednju školu radničkog usmjerenja i srednju tehničku i gimnaziju sa podjednakim učešćem od 33,33% (ukupno 66,66%) dok se 16,67% njih nije nikako obrazovalo pa oni zajedno sa poljoprivrednicima predstavljaju grupu koja nije stekla čak ni osnovno obrazovanje (9,59%). Vrlo je mali postotak poljoprivrednika koji su završili višu školu od osnovne. Takvih ima svega 4% u školama radničkog usmjerenja i 6,85% u školama tehničkog smjera i gimnazije. Mali je postotak onih koji su sa nižom diplomom dobili mjesto među više društvene položaje. Takvih je kod rukovodilaca 1,38% sa srednjom radničkom školom i 6,25% sa tehničkom ili gimnazijom.

Kod radništva je 0% onih sa univerzitetskom diplomom a svega 0,81% onih sa višom školom, dok takvih među poljoprivrednicima nema uopšte.

U Tabeli 10. izloženi su podaci za ispitanike distribuirane prema školskoj spremi i položaju oca.

Tabela 10. Školska sprema ispitanika s obzirom na društveni položaj oca

Položaj oca	Školska sprema ispitanika						UKUPNO
	1	2	3	4	5	6	
	Bez škole	Osmogodišnja	Srednja radnička	Srednja tehnička	Viša	Visoka	
1. Rukovodioci	0 (0,00)	1 (3,85)	2 (7,69)	5 (19,23)	7 (26,92)	11 (42,31)	26 (100)
2. Stručnjaci	0 (0,00)	1 (1,39)	7 (9,72)	15 (20,83)	4 (15,56)	45 (62,50)	72 (100)
3. Admin. osoblje	0 (0,00)	2 (2,04)	10 (10,28)	38 (38,78)	5 (15,10)	43 (43,88)	98 (100)
4. Radništvo	0 (0,00)	18 (11,73)	69 (27,40)	94 (35,18)	14 (4,32)	49 (21,30)	224 (100)
5. Poljoprivred.	10 (2,56)	140 (40,92)	55 (19,18)	38 (14,83)	16 (4,29)	52 (19,41)	291 (100)
Ukupno	10	202	183	230	46	40	711

Odmah se uočavaju značajne razlike u postocima za sve grupe u odnosu na prethodnu analizu iz Tabele 9. Naime, očevi rukovodioci u znatno manjem postotku školuju sinove za višu i visokoškolsku diplomu. Od prethodnih 81,94% sada je to učešće smanjeno na 42,31% ali se zato povećalo njihovo učešće na višim stepenima obrazovanja. Među onima koji se obrazuju na višim školama sada ih je dvostruko više, oko 27%, u gimnazije ide oko 20% i srednje škole radničkog usmjerenja 8% što govori o nižem obrazovnom nivou sinova čiji su roditelji (očevi) rukovodioci. Ista je situacija i kod stručnjaka koji su takode u niže škole slali svoje sinove za 40% više nego što je to slučaj u naznačenoj tabeli. Među visokoobrazovanim nalazi se 62,50% sinova čiji su očevi stručnjaci što je za 30% manje od ispitanika u Tabeli 9. Najveći pad u obrazovanju prave sinovi administrativnog osoblja koji završavaju odgovarajuću školu njihovom radnom mjestu, u 38,78% slučajeva. Sinovi administrativnog osoblja povećavaju učešće u školovanju za univerzitetsku diplomu pa čak sa 1,94% penju se na 43,88% i predstavljaju grupu koja ima višu diplomu nego što je to potrebno i odgovarajuće njihovoj klasnoj pripadnosti.

Ostalih 20% učestvuje u višim i srednjim školama. Ovolika odstupanja ne uočavaju se za klasu radništva jer ono u približno istom postotku obrazuju djecu kao što to čine ispitanici u Tabeli 9. kod radništva je karakteristično smjenjivanje gimnazije i srednje radničke škole. Očevi iz grupe radništva u 35,18% slučajeva (ranije 22,17%) školuju sinove u gimnazijama a 27,40% (ranije 48,79%) u školama radničkog usmjeravanja, što govori o njihovoj većoj mogućnosti za ostanak pomoću diplome u sloj iz kojeg i potiču. Ostatak od oko 20% obrazuje se na visokoškolskim institucijama što ukazuje na šansu za njihovo uspinjanje u više društvene slojeve, klase. Tu se uočavaju veće mogućnosti da se pomoću obrazovanja pojedinci popenju u viši društveni položaj od položaja porijekla. Preko 60% radnika svoje potomke obrazuje u srednjim školama što govori o značajnom postotku onih koji se obrazovanjem ne penju nigdje više, već ostaju u grupi porijekla ili najviše u prvoj grupi do njihove. Od oko 40% poljoprivrednika djecu obrazuje samo do osmogodišnje škole, 20% u srednjim radničkim školama i 20% na fakultetima, što predstavlja značajnu razliku od ispitanika koji se u Tabeli 9. nikako ne nalaze u ovoj grupi. Oni nemaju

ni jedan postotak onih koji bi završili visoku školu, jer ih oko 80% ostaje usidreno u grupi sa završenom osmogodišnjom školom. Dakle, za polovinu ih je manje kod očeva čiji se sinovi školuju za istu diplomu za koju odgovara položaj u hijerarhijskoj ljestvici društvenih položaja.

b) Članstvo u političkim organizacijama kao kanal društvene pokretljivosti

Ranije smo naglasili da u analizi kanala društvene pokretljivosti, pored formalnog obrazovanja, postoji još jedan važan kanal a to je članstvo u političkim organizacijama. U daljoj analizi uzećemo kao "mjeru" mobilnosti članstvo u Savezu komunista, jedinoj političkoj organizaciji koja je u vrijeme našeg istraživanja egzistirala. Na samom početku možemo konstatovati da je postotak članstva u Savezu komunista u našem uzorku u direktnoj zavisnosti od mjesta kojeg društvena grupa zauzima na hijerarhijskoj ljestvici društvenih položaja, izuzev kad su u pitanju privatnici (obrtnici). Takode je više nego očigledno da društvene grupe mobilnije prema gore imaju veću gustinu članstva u ovoj političkoj organizaciji. Dolazak na viša mjesta u hijerarhiji

društvenog položaja vrlo je težak ako nije ispunjen i ovaj uslov, tj. članstvo u SK.

Iznijeti razlozi naveli su nas da po društvenim grupama uporedimo gustinu članstva u SK, i njihovu pokretljivost.

Tabela 11. Ispitanici prema članstvu u SK

Položaj ispitanika	Jeste li član SK			UKUPNO
	1 Nije, niti je bio	2 Bio je član	3 Član je	
1. Poljoprivrednici	56 (75,30)	14 (16,40)	14 (16,40)	84 (100)
2. Radništvo	169 (68,10)	20 (8,10)	59 (23,80)	248 (100)
3. Admin. osoblje	46 (44,70)	10 (9,7)	47 (45,6)	103 (100)
4. Stručnjaci	15 (13,5)	22 (19,8)	74 (66,70)	111 (100)
5. Rukovodioci	7 (4,90)	13 (9,1)	124 (86,1)	144 (100)
	42.83	11.54	31.87	(100)
Ukupno	293	79	318	690

Dobijene podatke o ovom kanalu društvene pokretljivosti prikazali smo u Tabeli 11. gdje je na prvi pogled uočljivo da je kod svih posmatranih društvenih grupa procentualno više članstva SK viših društvenih položaja nego kod onih koji ostaju u nižim društvenim položajima. Na drugoj strani, i kod jednih i kod drugih procentualno raste članstvo u SK što je grupa na višem mjestu u strukturi društva. To znači da je za napredovanje neophodna lojalnost a ona se mjeri preko članstva u političkoj organizaciji, ovom prilikom preko članstva u SK. Od svih postotaka u Tabeli 11. najveći bilježe rukovodioci sa svojom brojnošću u aktivnom članstvu u SK i to od 86,1% dok ih samo 4,9% nije član ove političke organizacije a 9% rukovodilaca je u ranijem periodu bilo član. S obzirom da visoki položaji obavezno zahtijevaju lojalnost vladajućoj partiji to se očigledno vidi i iz ovih podataka. I kod stručnjaka je slična situacija. Oni u 66,70% su članovi SK a 13,5% nije, dok ih je oko 20% napustili članstvo u SK. Kako se više spuštamo niz hijerarhijsku ljestvicu, od viših ka nižim položajima, to gustina članstva sve više opada. Kod administrativnog osoblja pola je u članstvu u SK (45,6%) a pola van članstva (44,7%) i taj srazmjeran odnos govori o

njihovom položaju između nižih ka višim položajima. Zapaža se da poljoprivrednici sa privatnicima imaju oko 76% pripadnika van članstva a svega 16% u aktivnom članstvu. Na osnovu angažovanosti u SK za njih se ne može reći da pomoću članstva mogu dospjeti do viših položaja. Iznenadenje prave radnici sa velikim neučešćem u članstvo u SK, koji sa 68% ne učestvuju i ujedno pomoću ovog kanala ne omogućavaju sebi put ka višim položajima. Njih svega 23,80% ima učešće u članstvu SK dok ih je 8% odsutno iz članstva.

Očigledno je iz navedenih podataka da radnicima aktivnost u političkoj organizaciji nije dovoljna za uspon na više položaje i da oni prohodnost s ovim ne mogu ostvariti. Slično, i još gore prolaze i poljoprivrednici. Kod njih svega 16,40% jesu članovi SK što takođe predstavlja malu mogućnost da pomoću ovog načina dospiju do viših položaja. Ogromna neučlanjenost od 75,30% nam govori da većina poljoprivrednika ostaje u grupi u kojoj se nalazi jer u toliko velikom postotku ne ostvaruju članstvo u SK, niti mogućnost da se pomoću ovog kanala pomjere prema gore. Oni su kao i radnici u 8,20% slučajeva bili ranije članovi SK i to zajedno

sa nečlanstvom čini 83,50% što ujedno predstavlja izgubljenу mogućnost da se pomoću aktivnosti u političkoj organizaciji domogne nekog višeg društvenog položaja. Veliki procenat članstva SK kod stručnjaka razlog je što smo im, priključili i državne i političke činovnike, jer i oni tolikom gustom članstva ispoljavaju spremnost za pokretanje prema višim društvenim položajima.

Prezentirani rezultati istraživanja pokazuju da je članstvo u političkoj organizaciji bitan kanal društvene promocije. On nekada može po važnosti biti iznad školske spreme, to se dešavalo u Jugoslaviji poslije rata.

Istraživanje međugeneracijske i unutargeneracijske pokretljivosti pokazuje da je jugoslovensko društvo u velikoj mjeri ranije bilo društvo sa značajnom pokretljivošću. Naime, za klasni ili slojni status pojedinca odlučujuću važnost ima njegovo socijalno porijeklo. Pogotovo je značajno to što porijeklo ne samo da je determinišući činilac za međugeneracijsku pokretljivost nego u velikoj mjeri uslovljava i unutargeneracijsku pokretljivost a to znači da početno zauzeti položaj umnogome određuje kasniju sudbinu

kretanja pojedinca. Potomcima vladajuće klase je otežan pad prema dolje, sem za atraktivna mjesta u gornjem sloju srednje klase. Postoje, dakle, ozbiljni društveni mehanizmi koji su izgradili barijere protiv eventualnog "klizanja" na hijerarhijskoj ljestvici društvenih položaja, i za potomke i pripadnike ove društvene grupe. Njena ograničena otvorenost za pripadnike drugih društvenih grupa proizilazi iz prirode njene djelatnosti i opštepoznatog načina na koji je došla na vladajuću poziciju. Zatvorenost za niže klase odeduje njen stvarni karakter, tj. "vlasnika" i kontrolora cjelokupnih ekonomskih tokova. Ovo vlasništvo nije formalnopravno, mnoga istraživanja pokazuju da je ono faktičko, dato na "punopravno" uživanje, ali bez neophodne efikasnosti koju pokazuju pravi vlasnici. Istraživanje je, takođe, pokazalo vrlo visoku stopu samoobnavljanja svih ispitanih klasa i gotovo svih slojeva.

V Z A K L J U Č A K

U prethodnoj analizi o međugeneracijskoj pokretljivosti ukazali smo da je društvena pokretljivost jedan vid kroz koji se ispoljava društvena struktura zasnovana na hijerarhijskoj podjeli društva na više društvenih grupa po osnovu njihove različitosti u materijalnom bogatstvu, moći i ugledu a što sve utiče na razlike u stepenu i načinu (ne) zadovoljenja egzistencijalnih i životnih potreba.

Istaknute teoretske pretpostavke od kojih smo pošli u istraživanju društvene pokretljivosti u Crnoj Gori krajem osamdesetih zasnivale su se na:

1. Prelaznom karakteru društva, odnosno strukturi crnogorskog društva koja se nalazi između klasne i slojne. S obzirom na ovakvu pretpostavku ističemo obilježja, odnosno dimenzije klasnosti kao što su: vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju, mjesto i uloga u podjeli rada, stepen eksploatisanosti, klasna svijest, klasna borba i veličina

materijalnog bogatstva stečena učešćem u raspodjeli viška proizvoda;

2. Zasnovanost stratifikacije crnogorskog društva na dimenzijama društvenog položaja (mjesto u društvenoj podjeli rada i druge) koje smo empirijski “mjerili” u istraživanju.

3. Značajnost vertikalne društvene pokretljivosti (međugeneracijske i unutargeneracijske) za ispitivanje hijerarhije društvenog položaja. Društvena struktura kao širi pojam od vertikalne diferencijacije (društvene stratifikacije), ima svoje mjesto u normativnoj regulativi. Normativni okvir društvene strukture i vertikalne diferencijacije determinišu tri nivoa vrijednosti a to su: ideja, norma i stvarnost.

Istraživanje stratifikacije crnogorskog društva krajem osamdesetih godina obuhvata završni period socijalizma. U socijalističkom društvu je ideološko-politički inaugurisan cilj po kome vertikalna diferencijacija i hijerarhijski raspored grupa treba da budu prevaziđeni smanjenjem ili potpunim ukidanjem društvenih razlika i nejednakosti. Međutim, socijalizam je imao niz prepreka ili problema sistemsko-strukturalnog karaktera (nije se razvijao na vlastitoj osnovi,

nemogućnost prelaska u vlasništvo pojedinaca svega osim individualnih sredstava potrošnje; nepriznavanje vertikalne diferencijacije a prećutno priznavanje nejednake individualne obdarenosti i sposobnosti kao prirodne privilegije itd.). Baš te sistemsko-strukturalne teškoće reprodukcije socijalizma su i jedan od faktora raspada ove društveno-istorijske formacije. Realizovanje radikalnih reformi u cilju prevladavanja protivurječnosti spriječeno je funkcionisanjem “sistemsko strukturalne blokade”. Važnu ulogu u stvaranju strukturne krize i strukturne blokade imao je statički karakter socijalizma, dok dinamički momenti koji bi sistem prisiljavali da se razvija nijesu postojali što je rezultiralo kao osnovni faktor raspada socijalizma.

U društvenoj strukturi socijalizma društvene grupe koje postoje u njemu razlikuju se od drugih sličnih društvenih grupa u sistemima sa drugačijom društveno-ekonomskom osnovom, i to po stepenu samoreprodukcije i po prenošenju vlasništva. Vladajuća klasa u socijalizmu ima veoma mali stepen samoreprodukcije (što smo uočili u prethodnoj empirijskoj analizi podataka iz istraživanja) a pripadnici ove

klase se regrutuju iz drugih društvenih grupa. Poznato je, takode, da se u socijalizmu ne može prenositi vlasništvo sa oca na sina a privilegiju na vlasništvu dobijaju pripadnici društvenih grupa po osnovu političke funkcije.

U istraživanju vertikalne pokretljivosti crnogorskog društva krajem osamdesetih godina u smislu određenja njegove klasno slojne strukture, uzimajući u obzir osnovni pokazatelj stratifikacije (društvenu pokretljivost) pošli smo od toga da u njemu postoje sledeće osnovne društvene grupe a to su: vladajuća klasa, srednja klasa, radništvo i privatnici - poljoprivrednici.

Vladajuću klasu sačinjavaju državni i politički rukovodioci kao i rukovodioci u privredi i vanprivredi. Njena vertikalna pokretljivost manja je od očekivane a samoreprodukcija je više izražena što pokazuje značajno pomjeranje mjereno indeksom asocijacije i Yasudinim indeksom.

Srednja klasa se nalazi između klase koja "diktira" uslove života i radništva u jednoj tampon zoni između ove dvije klase.

Radništvo predstavlja klasu koja se vertikalno pomjera prema prvim višim grupama tj. prema srednjoj klasi. Oni to čine u 50% slučajeva krećući se prema srednjoj klasi a to najčešće koriste njeni pripadnici sa višim stepenom obrazovanja čime smo ujedno potvrdili raniju pretpostavku o tome.

Klasu privatnika spojili smo sa poljoprivrednicima zbog karaktera vlasništva nad sredstvima za proizvodnju sa kojima rade i pomoću kojih ostvaruju svoju ulogu i mjesto kao i zbog male obuhvacenosti ove grupe u istraživanju.

Kao što smo ranije istakli, vertikalna društvena pokretljivost (međugeneracijska i unutargeneracijska) jeste pokazatelj karakteristika društvene strukture. Obilježje pokretljivosti u crnogorskom društvu krajem osamdesetih godina jeste dominantno napredovanje grupa na hijerarhijskoj ljestvici društvenih položaja, pri čemu je uzlazna pokretljivost pet puta izraženija nego silazna pokretljivost. Stopa samoreprodukcije u crnogorskom društvu, za razliku od većine bivših jugoslovenskih republika, nije preovladavajuća u društvenoj pokretljivosti. Znacajno se samoobnavljaju u

crnogorskom društvu poljoprivrednici sa privatnicima. Srednja klasa takode ima izraženu stopu samoreprodukcije poslije poljoprivrednika. Unutar srednje klase, stručnjaci imaju mnogo izraženiju stopu samoreprodukcije nego što je to slučaj sa administrativnim osobljem. Srednja klasa u crnogorskom društvu krajem osamdesetih godina samo-reprodukuje se oko jugoslovenskog prosjeka, a klasa privatnika i radništva ispod jugoslovenskog prosjeka.

S obzirom na prisutnu stopu samoreprodukcije društvenih grupa u crnogorskom društvu krajem osamdesetih godina možemo konstatovati da, po ovom osnovnom indikatoru crnogorsko društvo pokazuje odlike više stratifikacijske nego klasne diferencijacije.

Klasa poljoprivrednika i privatnika se najčešće i najviše pokreće prema radništvu a nakon toga prema srednjoj klasi. Uocili smo da se pripadnici ove društvene grupe, i to uglavnom poljoprivrednici, odlaze u vladajuću klasu (što smo pretpostavljali u prethodnom dijelu). Kod radništva postoji nešto drugačija slika, naime, oni se međugeneracijski pokreću znatno više uzlaznim smjerom prema srednjoj klasi sa 18.58%

i prema vladajućoj klasi 21.68%. Kod stručnjaka je prisutna silazna pokretljivost prema radništvu 15.79% i veća nego uzlazna prema vladajućoj klasi sa 27.58%.

Iz rezultata istraživanja vertikalne pokretljivosti (unutargeneracijske) u crnogorskom društvu krajem osamdesetih godina se uočava visok stepen karijerne stabilnosti. Među društvenim grupama koje postoje u crnogorskom društvu najveća karijerna stabilnost se pokazala kod grupe poljoprivrednika sa privatnicima a zatim i kod radništva.

Analizom podataka uočili smo i potvrdili pretpostavku da manje razvijene republike u ravni međugeneracijske pokretljivosti nijesu stabilizovale svoju društvenu strukturu. Tu je uočena malo naglašenija otvorenost dok u ravni unutargeneracijske pokretljivosti ispoljavaju veliki stepen karijerne stabilnosti pošto pripadnici društvenih grupa već u prvom koraku dosegnu maksimum obrazovanja koje, pored socijalnog porijekla, opredjeljuje njihovo prvo radno mjesto, a ono je obično i sadašnje. Kod međugeneracijske pokretljivosti u crnogorskom društvu krajem osamdesetih godina su prisutna mala odstupanja u smislu nešto naglašenije

otvorenosti nego u drugim republikama bivše Jugoslavije, a slične tendencije koje su blizu ravnotežnog položaja kao i u ostalim republikama u ravni unutargeneracijske pokretljivosti. Medugeneracijska pokretljivost je izraženija dok je unutargeneracijska pokretljivost manja. Društveni položaj pripadnika društvenih grupa, po osnovu medugeneracijske pokretljivosti, zavisao je od njihovog socijalnog porijekla u stepenu veze i jačine srednjeg intenziteta po čemu je crnogorsko društvo krajem osamdesetih godina nešto otvorenije od ostalih društava u bivšoj Jugoslaviji kada je u pitanju ovaj oblik vertikalne društvene pokretljivosti, dok je po pitanju pomjeranja u toku radne karijere u znatnoj mjeri zatvoreno društvo i najbliže je jugoslovenskom prosjeku. Već stečeni položaj na početku radnog vijeka (izuzev kod vladajuće klase) zadržava se tokom radne karijere i sve čvršće determiniše (društvenu) sudbinu. Pomjeranju pojedinaca u toku radnog vijeka socijalno porijeklo može da pomogne. Pokretljivost društvenih grupa u silaznom smjeru je ograničena, kanali su zatvoreni, dok je uzlazna pokretljivost moguća za sve društvene grupe.

Dobijeni rezultati za Crnu Goru izražavaju slične pravilnosti sa srbijanskim društvom jer potvrđuje uočene nejednakosti u društvenom položaju proučavanih društvenih grupa. To se u ovoj oblasti manifestuje kao razlika u porijeklu. Napuštanje njesta pretežno je usmjereno ka uzlaznoj pokretljivosti, koja znači napredovanje na hijerarhijskoj ljestvici društvenih položaja, ima i svoju drugu stranu što se manifestuje kao izraz nemogućnosti da se zadrži zatečeni društveni položaj. U tom slučaju dolazi do silazne pokretljivosti.

Kad se radi o istraživanju vertikalne društvene pokretljivosti nezaobilazno je ispitivanje osnovnih kanala pokretljivosti posredstvom kojih se pojedinci ili društvene grupe promovišu u hijerarhijskoj strukturi društva. U ovom istraživanju (kao i u ranijim) dobili smo nalaz da je obrazovanje kao formalni kanal pokretljivosti zauzelo vrlo značajno mjesto u društvenoj pokretljivosti pojedinaca ili društvenih grupa. Naime, između društvenih položaja i školske spremе postoji vrlo visoka korelacija. Ispitivanjem smo uočili da pojedinci upisuju i završavaju školu koja

korespondira sa sadašnjim zanimanjem. Takode smo uočili (Tabela 9) da se djeca rukovodilaca u znatno većem postotku upisuju na visoke škole (82%) nego što to čine djeca radništva, privatnika ili poljoprivrednika. Izračunali smo koeficijent kotigencije koji iznosi 0,82 što je približno jednako koeficijentu iz ranije pomenutih istraživanja. Dakle, pokazuje se vrlo visoka korelacija između školskog sistema i društvenog položaja što dalje znači da od klasne i slojne pripadnosti, odnosno socijalnog porijekla, u velikoj mjeri zavisi stepen formalnog obrazovanja koji će pojedinac steći i obrnuto: od formalnog obrazovanja pojedinca zavisi koji će položaj zauzeti.

U analizi podataka uzeli smo kao “mjeru” pokretljivosti i članstvo u političkim organizacijama (SKJ). Na prvi pogled Tabele 12 uočljivo je da je kod svih posmatranih društvenih grupa procentualno više članstva SK “viših” položaja nego kod onih koji se nalaze bliže dnu. Od svih postotaka najveći bilježe stručnjaci sa svojom brojnošću u aktivnom članstvu u SK, oko 82% dok ih je svega 5% bilo van ove političke organizacije. Kod radništva i poljoprivrednika aktivnost u

članstvu nije dovoljna za uspon u više položaje i oni prohodnost na takav način ne mogu ostvariti. Oko 76% poljoprivrednika je neučlanjeno, znači da oni ostaju u vlastitoj grupi. Pokazuje se da su gornje grupe u hierarhijskoj ljestvici društvenih položaja pokretljivije i pokazuju veću "spremnost" na pokretljivost što znači da se njihovi pripadnici češće uključuju u političke organizacije.

Jedina društvena klasa koja je djelimično otvorena za klase ispod sebe je vladajuća klasa. Ali ni tu ne može biti govora o otvorenosti u pravom smislu riječi jer postoji blaga spriječenost za niže društvene klase da napreduju prema gore. Postoje, dakle, ozbiljni društveni mehanizmi koji su izgradili barijere protiv eventualnog "klizanja" na hijerarhijskoj ljestvici društvenih položaja i za potomke i pripadnike vladajuće klase. Njena ograničena otvorenost za pripadnike drugih društvenih grupa proizilazi iz prirode njene djelatnosti i opštepoznatog načina na koji je došla na vladajuću poziciju. Otvorenost prema dolje određuje njen stvarni karakter, tj. "vlasnika" i kontrolor cjelokupnih ekonomskih tokova. Ovo vlasništvo nije formalno pravno, i mnoga istraživanja

pokazuju da je ono faktičko, dato na “punopravno” uživanje, ali bez neophodne efikasnosti koju pokazuju pravi vlasnici. Istraživanje je, takode, pokazalo vrlo visoku stopu samoobnavljanja svih ispitanika klasa i gotovo svih slojeva.

VI L I T E R A T U R A

A. Knjige, studije

- 1) BERKOVIĆ Eva, *Socijalne nejednakosti u Jugoslaviji, ekonomika*, Beograd 1988.godine.
- 2) BENDIX Robert, and Lipset Seymour Marzin, *Class, Status and Power*, second edition, Routledge and Kegan Paul, London 1957.godine
- 3) BOLČIĆ Silvano, *Socijalno-strukturalne determinante nestabilnosti u privrednom razvoju Jugoslavije*, Institut ekonomskih nauka, Beograd, 1976.godine
- 4) BOLČIĆ Silvano, *Interesna dimenzija razvoja*, CEKADE, Zagreb, 1987. godine.
- 5) BOTOMOR Tomas, *Elita i društvo*, Sedma sila, Beograd 1967.godine.
- 6) BOTTOMORE Thomas, - and HISBET, Robert, *Hystori of Sociological analizis*, Heinemann, New York, 1978. godine.

- 7) CASERMAN Andrej, - KNAP, Žiga, OBRADOVIĆ, Josip, SAKSIDA Strane, ŠUŠTARŠIĆ Rajko, TAUBER Andrija: *Socijalna stratifikacija v samoupravni družbi*, Družbena mobilnost v Sloveniji, ISF, Ljubljana 1970.
- 8) CVJETIČANIN Veljko, *Klase i klasna struktura savremenog društva*, Školska knjiga, Zagreb, 1974.godine.
- 9) ĐURIĆ Mihailo, *Sociologija Maxa Webwra*, Matica hrvatska, Zagreb 1987.godine.
- 10) FIAMENGO Ante, *Osnovi opće sociologije*, Veselin Masleša Sarajevo 1962.godine.
- 11) GALBRAJITH K.John, *Anatomija moći*, Stvarnost - Zagreb.
- 12) GAMS Andrija, *Svojina*, Naučna knjiga, Beograd 1988.
- 13) GAMS Andrija, *Društvena norma* (pojava-nastanak i značaj), Savremena administracija, Beograd, 1990.
- 14) Zbornik radova: *Stratifikacijske analize sodobnih družbi*, Slovensko sociološko srečanje 88, Ljubljana 1988. godine.
- 15) GATARIĆ Đuro, *Socijalne razlike*, August Cesarec, Zagreb, 1988.godine.

- 16) GIDDENS Anthonx, *The Class Structure of the Advanced societies*, Nutchinson University, Library, London, 1973. godine.
- 17) GOATI Vladimir, *Političko angažovanje u jugoslovenskom društvu*, Mladost, Beograd, 1985.
- 18) GOATI Vladimir, *Politička anatomija jugoslovenskog društva*, Naprijed, Zagreb, 1987.godine.
- 19) GOATI Vladimir, *Smisao jugoslovenskog plurarističkog šoka*, Partizanska knjiga, Beograd, 1989. godine.
- 20) GOATI Vladimir, *Politička sociologija*, NIP Mladost, Beograd
- 21) GORIČAR Jože, *Sociologija*, Rad, Beograd 1974. god.
- 22) GOLUBOVIĆ Zagorka, *Kriza identiteta savremenog jugoslovenskog društva*, Filip Višnjić, Beograd, 1988.
- 23) GRUPA AUTORA (Milić, Pešić, Mrkšić, Bolčić, Zvekić, *Sociologija društvene akcije Talkota Parsonsa*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog Fakulteta u Beogradu, Beograd 1990.godine.
- 24) GURVIČ Žorž, *Sociologija I.*, Naprijed, Zagreb, 1946-1966.godine.

- 25) GURVIČ Žorž, *Savremeni poziv sociologije*, Veselin Masleša Sarajevo, 1965.godine.
- 26) GRUPA AUTORA, *Sociologija rada*, Beograd, 1983.g.
- 27) GAMBLER W, *Kapitalizam u krizi*, Stvarnost, Zagreb 1985. godine.
- 28) HORVAT Branko, *Ogled o jugoslovenskom društvu*, Mladost, Zagreb, 1969.godine.
- 29) HORVAT Branko, *Politička ekonomija socijalizma*, Globus, Zagreb, 1984.godine.
- 30) HORVAT Branko, *Jugoslovensko društvo u krizi*, Globus, Zagreb, 1985.godine.
- 31) JAMBREK Peter, *Development and Social Change in Yugoslavia*, University of Chicago, Press, Chicago, 1975. godine.
- 32) *KLASNO BIĆE JUGOSLOVENSKOG DRUŠTVA*, Istraživački projekti, Centar za društvena istraživanja, Beograd, 1989.godine.
- 33) KUVAČIĆ Ivan, *Sukobi*, Razlog, Zagreb 1972.godine.
- 34) LAZIĆ Mladen, *Reprodukcija društvenih grupa*, IDIS, Zagreb 1986.godine.

- 35) LAZIĆ Mladen, *Sistem i slom*, Filip Višnjić, Beograd, 1994.godine.
- 36) LAZIĆ Mladen, *Razaranje društva*, Filip Višnjić, Beograd 1994.godine.
- 37) M. Lazić, *Ur. račji hod*, Filip Višnjić, Beograd, 2000.
- 38) LIPSET Seymour Martin, *Politički čovjek*, Rad, Beograd, 1969.godine.
- 39) LUKIĆ Radomir, *Politička teorija države*, Savez udruženja pravnika Jugoslavije, Beograd, 1962.godine.
- 40) LUKIĆ Radomir, *Osnovi sociologije*, Naučna knjiga, Beograd, 1975. godine.
- 41) MACIVER Robert, - and PAGE Charles, *Society*, NEW York 1950.godine.
- 42) MALE Serž, *Nova radnička klasa*, Komunist, Beograd, 1970.godine.
- 43) MANHAJM Karl, *Ideologija i utopija*, Nolit, Beograd 1978. godine.
- 44) MARJANOVIĆ Jovan, *Politička struktura društva*, Radnički univerzitet Đuro Salaj, Beograd, 1970.god.
- 45) MARKS Karl, *Kapital*, III, Kultura, Beograd, 1948. go.

- 46) MAROVIĆ Branislav, *Društveno-ekonomski razvoj Crne Gore*, 1945-1953, Istorijski institut SR Crne Gore i NIO Univerzitetska riječ, Titograd, 1987.g.
- 47) MEDENICA Spasoje, *Privredni razvitak Crne Gore*, od 1918-1941, Titograd, 1959.godine.
- 48) MILIĆ Vladimir, *Revolucija i socijalna struktura*, Mladost, Beograd.
- 49) MERTON Robert, *Socijal Theory and Socijal Structure*, the Free Press, New York, 1968.godine.
- 50) MILIĆ Vladimir, *Socijalni portret partije*, NIRO Mladost, Beograd, 1984.godine.
- 51) MILS RAJT, *Elita vlasti*, Kultura, Beograd, 1964. god.
- 52) MRKŠIĆ Danilo, *Podjela rada i srednji slojevi* (neobjavljena doktorska disertacija) Filozofski fakultet, Beograd, 1986.godine.
- 53) MRKŠIĆ Danilo, *Srednji slojevi u Jugoslaviji*, Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, Beograd, 1987. godine.
- 54) PARSONS Talcott, *Socijal structure and Personality*, the free Press of glencoe, 1964.godine.

- 55) PARSONS Talcott, *ess ays in Sociological Theory*, The Free Press, New York, 1969.godine.
- 56) PARSONS Talcott, *Political and Socijal Structure*, The Free, Press, New York, 1969.godine.
- 57) PARSONS TALCOTT, *The Structure of Socijal action*, New York, Mc-Graw - Hill, Bock co, 1973.godine.
- 58) PAŠIĆ Najdan, *Klase i politika*, Rad, Beograd, 1968. g.
- 59) OSOVSKI Stanislav, *Klasna struktura u društvenoj svijesti*, Naprijed, Zagreb, 1981.godine.
- 60) PEČUJLIĆ Miroslav, *Promjene u socijalnoj strukturi Jugoslavije*, VŠPN, Beograd, 1963.godine.
- 61) PEČUJLIĆ M. BILANŽIĆ D., NIKIĆ D., STANKOVIĆ J., *Promjene u socijalnoj strukturi i politički sistem* (Grada za istraživanje) sv. I. Beograd, 1966. god.
- 62) M.PEČUJLIĆ, *Klase i savremeno 'društvo*, Savremena administracija, Beograd, 1967.godine.
- 63) PEČUJLIĆ Miroslav, *Horizonti revolucije*, Beograd, 1970.godine
- 64) POPOV Nebojša, *Društveni sukobi* (izazov sociologiji), Institut društvenih nauka i Centar za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 1990.godine.

- 65) POPOVIĆ Mihailo, *Problemi društvene strukture*, BIGZ, Beograd, 1974.godine.
- 66) POPOVIĆ Mihailo, *Društveni slojevi i društvena svijest*, Institut društvenih nauka, Beograd, 1977. god.
- 67) POPOVIĆ Mihailo i dr. *Društvene nejednakosti*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Beograd, 1987. god.
- 68) POPOVIĆ Mihailo i saradnici, *Srbija krajem osamdesetih*, (Sociološko istraživanje društvenih nejednakosti i neusklađenosti), Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Beograd, 1991.
- 69) POPOVIĆ Mihailo, *Teorija i empirija*, Institut za sociološka istraživanja filozovskog fakulteta, Beograd, 1994.god.
- 70) *PROMENA KLASNE STRUKTURE SAVREMENOG JUGOSLOVENSKOG DRUŠTVA*, Jugoslovensko udruženje za sociologiju, Beograd, 1967.
- 71) PULIŠEVIĆ Stjepan, *Savremene klase u preobražaju*, Narodne novine, Zagreb, 1975.godine.
- 72) RANKOVIĆ Mijodrag, *Sociologija i futurologija*, Institut za soc. istraživanja filoz. fak., Beograd, 1995.g.

- 73) SAKSIDA, i dr., *Društvena stratifikacija i pokretljivost u Jugoslovenskom društvu*, u: KLASE I SLOJEVI, Biblioteka "Čovjek i sistem", Zagreb, 1977.g
- 74) SEKELJ Laslo, *Jugoslavija, Struktura raspadanja*, Rad, Beograd, 1990.godine.
- 75) SOROKIN Pitrim, *Sociologija II*, Beograd, 1938. god.
- 76) SOROKIN Pitrim, *Society, Culture and Personality*, Harper and Row, New York, 1947.godine.
- 77) SOROKIN Pitrim, *Social and Cultural Mobility*, The Free Press-"Glencoe" Illinois, 1959.godine.
- 78) ŠIBER Ivan, *Socijalna struktura i politički stavovi*, Narodno sveučilište grada Zagreba - Centar za aktuelni politički studij, Zagreb, 1974.godine.
- 79) ŠUVAR Stipe, *Sociološki presjek jugoslovenskog društva*, Školska knjiga, Zagreb, 1970.godine.
- 80) *THE SOCIAL ANALYSIS OF CLASS STRUCTURE*, Ed. Frank Parkin, Tavistock Publication, Harper and Row Publishers, London, 1975.godine.
- 81) TUMIN W.Melvin, *Social Stratification*, The Forms and Functions of Inequality, Prentice - Hall, Englewood Cliffs, New Jersey, 1967.godine.

- 82) VIDAKOVIĆ Zoran, *Društvena moć radničke klase*, "Rad", Beograd, 1970.godine.
- 83) VUKIČEVIĆ Risto, *Razvoj privrede Crne Gore*, Ekonomski fakultet, Titograd, 1974.godine.
- 84) VUKIČEVIĆ Slobodan, *Teorija i praksa samoupravljanja*, "Privredni pregled", Beograd, 1980.
- 85) VUKIČEVIĆ Slobodan, *Crna Gora na prelazu milenijuma*, "Privredni pregled", Beograd, 1980.
- 86) VUKIČEVIĆ Slobodan, *Homo privatus*, NIP Un. riječ - Nikšić, Naučna knjiga, Beograd, 1990. godine.
- 87) VUKOVIĆ Slobodan, *Radništvo i birokratija*, Mladost, Beograd, 1985.godine.
- 88) VUKOVIĆ Slobodan, *Pokretljivost i struktura društva*, Institut za sociološka i krimonološka istraživanja, Beograd, 1994. godine.
- 89) Vukadinović Srđan, *Stratifikacija društva i kvalitet života*, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2000.
- 90) WEBER Max, *Protestantska etika i duh kapitalizma*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1968.godine.
- 91) WEBER Max, *Privreda i društvo*, Prosveta, Beograd, 1976.godine.

- 92) Lazić Mladen, *Račji hod*, Filip Višnjić, Beograd, 2000.

B. Zbornici - članci

- 1) BERNIK Ivan, *Razvoj socijalističkih društava u različitim teorijskim perspektivama*, Sociologija, 4/86
- 2) BERNIK Ivan, *Klase i slojevi*, Sociologija, 4/87
- 3) BOGDANOVIĆ Marija, *Nejednakosti u materijalnim uslovima života proučavanih društvenih slojeva*, u Društvene nejednakosti, ISI FF, Beograd, 1987.godine.
- 4) BOGDANOVIĆ Marija, *Društvene nejednakosti i vertikalna društvena pokretljivost u društvene nejednakosti*, ISI FF Beograd, 1987.godine.
- 5) BOGDANOVIĆ Marija, *Materijalni standard društvenih slojeva u Srbiji krajem osamdesetih*, ISI FF, Beograd, 1991.godine.
- 6) BOGDANOVIĆ Marija, *Društveni slojevi i vertikalna pokretljivost*, Srbija krajem osamdesetih, ISI FF, Beograd, 1991.godine.
- 7) CIFRIĆ Ivan, *Savez komunista i seljaštvo u socijalno-historijskom kontekstu*, i klasno socijalna struktura Saveza komunista Jugoslavije, Izdavački centar Komunist, Beograd 1984.godine.

- 8) DAVIS Kinkley, *And MOORE, E. Wilbert, Some Principles of Stratifications*, in: "Class, Status, and Power" (ed, Bendix and Lipset), second edition, Routledge and Kogan Paul, London 1967.godine.
- 9) BOLČIĆ Silvano, "*Novi Menadžeri*" u *privatnim firmama u Srbiji*, početkom 90-ih, Sociologija 2/93.
- 10) BOLČIĆ Silvano, "*Sociologija i 'Jugoslovenska Svakodnevnica' početkom devedesetih*", Sociološki pregled 1-4/93
- 11) DORĐEVIĆ Jovan, *Međusobni odnosi između klase (radničke klase) i Partije (SKJ) u sistemu zrelijeg samoupravnog socijalističkog sistema*, u "Radnička klasa i SKJ danas", Komunist, Beograd 1981. godine.
- 12) FIAMENGO Ante, *Samoupravljanje i proces prevladavanja klasne strukture*, II stručni sastanak JUS, Split, 1966.godine.
- 13) GORIČAR Jože, *Žarišta globalnih konflikata u jugoslovenskom društvu*, III Sociološki susreti JUS, Portorož, 1972.godine.
- 14) GRUPA AUTORA, (Z.Golubović, Đ.Uskoković, M. Stojanović, A.Mimiva), *Analiza studija o strukturi jugoslovenskog društva*, u Klase i slojevi, Zagreb, 1997.

- 15) JANIĆIJEVIĆ Milosav, *Klasna svest i društvena struktura u: Društveni slojevi i društvena svest*, Centar za sociološka istraživanja, IDN, Beograd, 1997.
- 16) KATUNARIĆ Vjeran, *Kriza i revizija društvene strukture*, Zbornik integracioni i dezintegracioni procesi u Jugoslovenskom društvu, Portorož, 1983.godine.
- 17) KNAP Žiga, *Neki tipovi kvantitativnih modela za analizu socijalne mobilnosti i stratifikacije*, (Referat na sociološkom simpozijumu u Dubrovniku) februara 1971. godine.
- 18) KULJIĆ Todor, *Evolucija shavatanja o kasnoj strukturi socijalističkog društva u glavnim političkim dokumentima SKJ od 1945-75. godine*, u : Sociologija i društveni razvoj (1) ISI FF, Beograd, 1981.godine.
- 19) LAZIĆ Mladen, *Globalni socijalistički sistem i društveni razvoj, u: Sociološki faktori razvoja*, IDIS, Zagreb, 1990.godine.
- 20) MILIĆ Vojin, *Sociologija saznanja između istorizma i marksizma u: Karl Manhajm, Ideologija i utopija*, Nolit, Beograd, 1978.godine.

- 21) MILIĆ Vladimir, *Promjene u socijalnoj strukturi i politički život u Jugoslaviji u: Politička sociologija*, Radnička štampa, Beograd, 1978.godine.
- 22) PARKIN Frank, *Market Socialism and Class Structure*, Some Aspects of Social Stratification in Jugoslavia in B.Faler /ed.) *The Social Structure of Eastern Europe*, Proyer, 1976.godine.
- 23) PARKIN Frank, *Social stratification*, in: *Bottomore Thomas and Nisbet Robert (eds)*, *History of Sociological Analysis*, Heinemann, New York, 1978.godine.
- 24) PEČUJLIĆ Miroslav, *Proizvodačke klase i novi stupanj socijalnih borbi*, u: *Politička sociologija*, Radnička štampa, Beograd, 1978.godine.
- 25) PEČUJLIĆ Miroslav, *Promene u socijalnoj strukturi jugoslovenskog društva*, u: *Društveno-politički sistem SFRJ*, Radnička štampa, Beograd, 1979.godine.
- 26) PEŠIĆ Vesna, *Društvena slojevitost i stil života*, u: *Društveni slojevi i društvena svest*, CSI IDN, Beograd, 1977.godine.
- 27) SAKSIDA Stane, i dr. *Društvena stratifikacija i pokretljivost u jugoslovenskom društvu*, u: *Klase i*

- slojevi*, Odsjek za sociologiju Filozofskog fakulteta, Zagreb, 1977.godine.
- 28) SEKULIĆ Duško, *Socio-profesionalna mobilnost u Jugoslavija, u: Zbornik integracioni i dezintegracioni procesi u jugoslovenskom društvu*, Portorož, 1983.godine.
- 29) ŠUVAR Stipe, *Radnička klasa i njeno sudjelovanje u upravljanju socijalističkim društvom, u: Radnička klasa u socijalizmu*, Zagreb, 1969.godine.
- 30) ŠUVAR Stipe, *Savez komunista Jugoslavije i njegova klasno-socijalna osnova, u: Savez komunista i socijalistička revolucija*, Beograd, 1981.godine.
- 31) VUJOVIĆ Sreten, *Društvene nejednakosti u stanovanju u: Društvene nejednakosti*, ISI FF, Beograd, 1987.godine.
- 32) VUJOVIĆ Sreten, *Stanovanje i društvene nejednakosti u Srbiji, krajem osamdesetih*, ISI FF, Beograd, 1991.godine.
- 33) WEBER Maxs, *Class, Status and party in: Bendix and Lipset: Class, Status and Power*, Routledge and Kegan, Paul, London, 1967.godine.
- 34) Vukićević Slobodan, *Sociologija*, ½, 1991., Beograd

C. Časopisi-članci

- 1) BERNIK Ivan, *Klase i slojevi ili: Šta činiti sa marksističkim pojmom klase u empirijskom istraživanju*, sociologija, Beograd, 4/1987.godine.
- 2) BOGDANOVIĆ Marija, *Međugeneracijska društvena pokretljivost*, Sociologija, Beograd, 1/1993.godine.
- 3) BOGDANOVIĆ Marija, *Međugeneracijska društvena pokretljivost prema polu* (Uporedna analiza), Sociologija, Beograd 3/1993. god.
- 4) BOGDANOVIĆ Marija, *Unutargeneracijska pokretljivost - uporedna analiza po republikama u bivšoj Jugoslaviji*, Sociologija, Beograd, 2/1994.g.
- 5) CVJETIČANIN Veljko, *Prilog raspravi o društvenoj slojevitosti u socijalizmu*, "Naše teme", Zagreb, 1969.g.
- 6) ČALDAROVIĆ Ognjen, *Socijalna pravda i nejednakosti prilog razmatranju socijalne stratifikacije u urbanim sredinama*, "Revija za sociologiju", Zagreb, 1987, 1-2
- 7) DAVIDOVIĆ Milena, *Istraživanje društvene strukture u radovima jugoslovenskih sociologa*, Sociološki pregled, Beograd, 1985, 1-2

- 8) *Društvena pokretljivost i razvojne perspektive jugoslovenskog društva*, Razgovor, "Gledišta", 1971, 11-12.
- 9) FLERE Sergej i ĐURĐEV Branislav, *Međugeneracijska vertikalna pokretljivost u Vojvodini*, "Sociologija", Beograd, 1984, 1-2
- 10) GOATI Vladimir, *Političke nejednakosti u nas i ekonomski razvoj*, "Pogledi", Split, 1987, 2.
- 11) GORIČAR Jože, *Promjene u društvenoj strukturi Jugoslavije i novi Ustav*, Arhiv za društvene i pravne nauke, Beograd, 1962, 3-4
- 12) GORIČAR Jože, *Neki teorijski pogledi na socijalnu stratifikaciju u Jugoslaviji*, "Marksističke sveske", Sarajevo, 1972, 1-2
- 13) HEGEDUS Andreas, *Strukturalni model socijalističkog društva i društvena slojevitost*, "Sociologija", Beograd, 1966-1-2
- 14) HODŽIĆ Alija, *Društvena struktura i kvalitet života*, "Sociologija", Beograd, 1991, 3.
- 15) JANIČIJEVIĆ Milosav, *Međugeneracijska društvena pokretljivost u SR Srbiji*, "Marksističke sveske", Sarajevo, 1972., 1-2

- 16) KILIBARDA Risto, *O socijalnoj hijerarhiji u jugoslovenskom društvu*, "Sociologija", Beograd, 1983, 2-3
- 17) LAZIĆ Mladen, *O opštim uzrocima društvenih kriza u socijalizmu*, "Revija za sociologiju", Zagreb, 1986, 1-4
- 18) LAZIĆ Mladen, *O problemima klasne reprodukcije (vertikalne pokretljivosti) u jugoslovenskom društvu*, "Sociološki pregled", Beograd, 1986, 1-2
- 19) LAZIĆ Mladen, *Društveni položaj, Posredovanje između klasnog i stratifikacijskog pristupa*, Sociologija, Beograd 3/1987.
- 20) LAZIĆ Mladen, *Statusna konzistencija kao element klasne homogenizacije u socijalizmu*, Sociologija, Beograd, 1989.,1
- 21) LAZIĆ Mladen, *Informacija o projektu*, "Struktura Jugoslovenskog društva", Sociologija, Beograd 3/1990
- 22) LAZIĆ Mladen, *Zatočenici komandne jedinice*, Sociologija, Beograd, 1/2/1991.
- 23) LAZIĆ Mladen, *Statusna konzistencija*, Komparativna perspektiva, Sociologija, Beograd 3/1991.

- 24) LUKIĆ Radomir, *Uticaj radničkog samoupravljanja na klasni sastav jugoslovenskog društva*, Sociologija, Beograd 1961.
- 25) LUKIĆ Radomir, *Društvene klase i naše savremeno društvo*, Sociologija, Beograd, 1-2/1961.
- 26) LUKIĆ Radomir, *Društveno raslojavanje kao uzrok društvenih sukoba u Jugoslaviji*, Sociologija, 3/1971.
- 27) MASSEY Garth, HODSON Randy, SEKULIĆ Duško,
Politička pripadnost i društvena pokretljivost u socijalističkoj Jugoslaviji, Sociologija, Beograd, 1-2/1991.
- 28) MILIĆ Vladimir, *Jedan aspekt profesionalne pokretljivosti u našem društvu*, Marksističke sveske, Sarajevo, 1-2/1971.
- 29) MILIĆ Vojin, *Socijalno porijeklo učenika srednjih škola i studenata*, Statistička revija, Beograd, 1-2/1959.
- 30) MILIĆ Voin, *Proučavanje društvene strukture*, Sociologija, Beograd 1/1960
- 31) MILIĆ Voin, *Jedan pojmovno-hipotetički okvir za proučavanje društvene strukture*, Sociologija, Beograd 2/1960

- 32) MILIĆ Voin, *Osvrt na društvenu pokretljivost u Jugoslaviji*, Statistička revija, Beograd, 3-4/1960.
- 33) MITROVIĆ Milovan, *Svojina kao društvena moć*, Luča, Nikšić, 1-2/1990
- 34) MITROVIĆ Luka, *Društvena pokretljivost u jednom selu bosanske posavine*, Sociologija, Beograd, 4/1969
- 35) MLINAR Zdravko, *Integrativna ili dezintegrativna uloga društvene diferencijacije*, "Sociologija", Beograd 1-2/1966.
- 36) MRKŠIĆ Danilo, *Podjela rada i srednji slojevi I* (Neobjavljena doktorska disertacija), Filozofski fakultet, Beograd, 1986.
- 37) MRKŠIĆ Danilo, *Podjela rada i stratifikacija Jugoslovenskog društva*, Revija za sociologiju, Zagreb 1-4/1986.
- 38) MRKŠIĆ Danilo, *Bez naslova*, Sociologija, Beograd, 1/1989.
- 39) PEČUJLIĆ Miroslav, *Društvena struktura i politički sistem*, Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd, 3-4/1962

- 40) PEČUJLIĆ Miroslav i NIČIĆ Dušan, *Skica strukture društvene svijesti*, I, II Gledišta, „Beograd, 12/1966 i 1/1967.
- 41) PEČUJLIĆ Miroslav, *Socijalna struktura i razvojne tendencije*, Socijalizam, Beograd, 4/1972.
- 42) POPOV Nebojša, *Štrajkovi u savremenom jugoslovenskom društvu*, Sociologija, Beograd, 4/1969.
- 43) NEBOJŠA Popov, *Oblici i karakter društvenih sukoba* Praxis, Beograd, 3-4/1971.
- 44) POPOV Nebojša, *Sociologija i ideologija* (Nacrt plana istraživanja), Praxis, 3-4/1972
- 45) POPOVIĆ Mihailo, *Jedan teorijsko-hipotetički okvir za proučavanje sttratifikacione strukture socijalističkog društva*, Sociologija, Beograd, 1-2/1966.
- 46) RUS Veljko, *Moć i struktura moći u jugoslovenskim preduzećima*, Sociologija, Beograd 2/1970
- 47) RUS Veljko, *Socijalni procesi i struktura moći u radnoj organizaciji*, Sociologija, Beograd, 4/1986

- 48) SAKSIDA Stane, *Društvena pokretljivost i razvojne perspektive jugoslovenskog društva*, Gledišta, Beograd 11- 12/1971.
- 49) SAKSIDA Stane, *Teze o hipotezama za proučavanje socijalne stratifikacije*, Marksističke sveske, Sarajevo, 1- 2/1972
- 50) SEKULIĆ Duško, *O pristupima izučavanju stratifikacione strukture jugoslovenskog društva*, Sociologija, Beograd 1/1983
- 51) SEKULIĆ Duško, *Socio-profesionalna mobilnost u Jugoslaviji*, Sociologija, Beograd, 1-2/1984
- 52) SEKULIĆ Duško, *Neki problemi empirijske identifikacije slojne strukture društva*, Revija za sociologiju Zagreb, 1- 2/1985
- 53) SEKULIĆ Duško, *Socio-profesionalna mobilnost u Hrvatskoj*, Revija za sociologiju, Zagreb 1-4/1986.
- 54) SEKULIĆ Duško, *Otvaranje i zatvaranje društvene strukture, Jedan pokušaj mjerenja preko podataka za tri generacije*, Revija za sociologiju, Zagreb, 1-2/1987.
- 55) SEKULIĆ Duško, *Regrutacija na elitne položaje*, Sociologija, Beograd 3-4/1987.

- 56) STANOJČIĆ Ilija, i DRAŠKOVIĆ Dragomir, *Dosadašnja istraživanja socijalne strukture jugoslovenskog društva*, Sociologija, Beograd, 3-4/1967
- 57) SUŠNJIĆ Đuro, *Neke socio-psihološke posledice vertikalne pokretljivosti*, Gledišta, Beograd, 2-1968.
- 58) ŠUVAR Stipe, *"Srednji slojevi" ili "Srednja klasa" u jugoslovenskom socijalističkom društvu*, Marksističke sveske, Sarajevo, 1-2/1972
- 59) ŠUVAR Stipe, *Proučavanje socijalne strukture našeg društva u svetlu marksističke teorije klasa i klasne podjele*, Praksa, Titograd, 2/1976.
- 60) TADIĆ Ljubomir, *Teorijski uvod u istraživanje društvenih sukoba i promena strukture savremenog jugoslovenskog društva*, (Projekat instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Beograd, 1973.
- 61) TOMC Gregor, *Društvena stratifikacija i razvoj nacija u posleratnoj Jugoslaviji*, Sociologija, Beograd 1-2/1989.
- 62) VIDA KOVIĆ Zoran, *Prilog teorijskom pristupu istraživanja odnosa između podjele rada i klasne*

- strukture u savremenom jugoslovenskom društvu*, Sociologija, Beograd 1-2/1966
- 63) VIDA KOVIĆ Zoran, *Klasne promene u socijalizmu*, 3-4/1967.
- 64) VIDA KOVIĆ Zoran, *Društvena pokretljivost i razvojne perspektive jugoslovenskog društva*, Gledišta, Beograd, 1-12/1971.
- 65) VIDA KOVIĆ Zoran, *Teorijsko - metodološki pristup istraživanju strukturalnih promena jugoslovenskog društva*, Marksističke sveske, Sarajevo 1-2/1972.
- 66) VRCAN Srđan, *Neka razmišljanja o mogućnostima istraživanja društvene strukture "našeg suvremenog društva"*, Marksističke sveske, Sarajevo, 1-2/1972
- 67) VUŠKOVIĆ Boris, *Gibanja u socijalnoj strukturi članstva SKJ*, Socijalizam, Beograd, 7-8/1974
- 68) QESKOLOQSKI Włodzimiezz, *Preobražaj klasne strukture u socijalističkom društvu*, Sociologija, Beograd, 1-2/1966
- 69) VUKIĆEVIĆ Slobodan, *Prikaz na knjigu "Sistem i slom"*, Luča, Nikšić, 1-2/1995

- 70) YASUDA, S.A. *Methodological Indguiry into Social Mobility*, American Sociological Review, V01.29,1964
- 71) VUKIĆEVIĆ Slobodan, *Sociologija*, 2/1998
- 72) VUKADINOVIĆ Srdan, *Stratifikacija u Crnoj Gori krajem osamdesetih*, Podgorica, 2000.

D. Enciklopedije, leksikoni, godišnjaci

- 1) *Enciklopedija društvenih nauka na engleskom jeziku*
- 2) *Sociološki leksikon*, Savremena administracija, Beograd, 1972
- 3) *BILTEN*, Konzorcijuma Instituta društvenih znanosti u SFRJ.
- 4) *STATISTIČKI GODIŠNJAK JUGOSLAVIJE*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, za godine: 1983 i 1985, 1987, 1989, 1990.
- 5) *STATISTIČKI GODIŠNJAK CRNE GORE*, Republički zavod za statistiku, Titograd, za godine: 1982, 1980, 1981, 1982, 1984, 1987, 1989, 1990, 1991.

Sadržaj

I O socijalnoj strukturi	1
II Različita teorijska stanovišta o socijalnoj strukturi	12
1. Predmet istraživanja	59
2. Metod istraživanja.....	61
3. Teorijski pristup istraživanju.....	63
4. Hipoteze istraživanja	74
III Pregled rezultata dosadašnjih istraživanja društvene pokretljivosti.....	82
1. Pokretljivost u Crnoj Gori	93
IV ANALIZA REZULTATA	100
1. Vertikalna društvena pokretljivost u Crnoj Gori	100
2. Unutargeneracijska pokretljivost	126
3. Homogenizacija društvenih klasa i slojeva.....	141
4. Kanali društvene pokretljivosti.....	152
V Z A K L J U Č A K	168
VI L I T E R A T U R A	180

PODACI POTREBNI ZA DIGITALIZACIJU DOKTORSKE DISERTACIJE

Ime i prezime autora: *Sonja Mijušković*

Godina rođenja: *1955.*

E-mail: *Mijuskovic Sonja @ GMAIL.COM*

Organizaciona jedinica Univerziteta Crne Gore:

Filozofski fakultet Nikšić

Naslov doktorske disertacije:

Društvena pokretljivost u Crnoj Gori krajem osamdesetih

Prevod naslova na engleski jezik:

Social movements in Montenegro in late 1980s

Datum odbrane: *4.04. 2005. Nikšić*

Signatura u Univerzitetskoj biblioteci¹:

Naslov, sažeci, ključne riječi (priložiti dokument sa podacima potrebnim za unos doktorske disertacije u Digitalni arhiv Univerziteta Crne Gore):

U prilogu

Izjava o korišćenju (priložiti potpisanu izjavu):

Dajem saglasnost da se moja doktorska disertacija digitalizuje za potrebe Digitalnog arhiva Univerziteta

Napomena: *CRNE GORE*

¹ Podatak o signaturi (lokaciji) može ispuniti biblioteka organizacione jedinice/Univerzitetska biblioteka

PODACI POTREBNI ZA UNOS DOKTORSKE DISERTACIJE U DIGITALNI
ARHIV UNIVERZITETA CRNE GORE

Prevod naslova disertacije na engleski jezik:

Social movements in Montenegro in late 1980s

Mentor i članovi komisija (za ocjenu i odbranu):

*Prof. dr. Marija Bogdanović Filozofski fakul. Bg.
Prof. dr. Mladen Lazić Filozofski fakultet Beograd
Prof. dr. Slobodan Vukićević Filozofski fakultet Nikšić*

Sažetak²:

Sažetak na prilogu

Sažetak na engleskom (njemačkom ili francuskom) jeziku:

Sažetak u prilogu

Ključne riječi:

u prilogu

Ključne riječi na engleskom jeziku:

u prilogu

Naučna oblast/uža naučna oblast:

Opšta sociologija

² Ukoliko je predviđeni prostor za polja Sažetak, Sažetak na engleskom jeziku, Ključne riječi i Ključne riječi na engleskom jeziku nedovoljan, priložiti ih u posebnom prilogu.

Naučna oblast/uža naučna oblast na engleskom jeziku:

Sociology

Ostali podaci:

Društvena pokretljivost u Crnoj Gori krajem 1980-tih

A P S T R A K T

Kad je riječ o društvenoj strukturi prva asocijacija u vezi sa tim jeste društvena stratifikacija koja predstavlja vid ispoljavanja društvene strukture. Ona je zasnovana na hijerarhijskoj podjeli društva, na podjelu koja proizilazi iz različitih dimenzija kao što su: razlike u materijalnom bogatstvu, različitoj društvenoj moći, razlikama koje proizilaze iz društvene podjele rada, ugleda, itd. što zajedno uzevši rezultira različitim položajima u hijerarhijskoj ljestvici društvenih položaja.

Analiza ovog istraživanja ukazuje na to da je crnogorsko društvo krajem osamdesetih bilo u fazi nešto manje pokretljivosti za razliku od doba prosperiteta (kraj sedamdesetih) kada je registrovana intenzivnija vertikalna pokretljivost.

U istraživanjima je potvrđena pretpostavka po kojoj se na osnovu istaknutih dimenzija društvenog položaja vladajuća klasa izdvojila na sam vrh piramide a dno je pripalo radnicima i poljoprivrednicima.

Ističemo najvažnije termine u istraživanju a to su: DRUŠTVENA STRUKTURA, DRUŠTVENA POKRETLJIVOST (VERTIKALNA, MEĐUGENERACIJSKA I UNUTARGENERACIJSKA), DRUŠTVENI POLOŽAJ KLASA I SLOJEVA, REPRODUKCIJA I SAMOREPRODUKCIJA DRUŠTVENIH GRUPA.

Social movements in Montenegro in late 1980s

Summary

When we talk on social structure, the first what it reminds us of is in relation to the social stratification that represents the manifestation of social structure. It is based on the hierarchy division of society, i.e., on the division that results from various dimensions such as: diversity in financial wealth; diversity in social power; diversity stemming from the social division of labor, reputation and alike, which all together results in various statuses in the hierarchy scale of social positions.

The analysis of this research has pointed out that Montenegro society was in the phase of a bit slower social movement in late 1980s as distinguished from the phase of prosperity (in late 1970s), when more intensive vertical movement had been evident.

This research has approved the presumption according to which the class in power separated itself and took the place at the top of the pyramid based on the previously stated dimensions, and the labor class and farmers were left with the bottom place of the such pyramid.

Key words of this research:

SOCIAL STRUCTURE, SOCIAL MOVEMENT (VERTICAL, INTER-GENERATION AND INTRAGENERATION); SOCIAL POSITION OF CLASSES AND GENERAL POPULATION; REPRODUCTION, SELF-REPRODUCTION OF SOCIAL GROUPS.

Univerzitet Crne Gore
Filozofski fakultet Nikšić

Autorska izjava

Poštovani/a,

Dajem saglasnost da se moja doktorska disertacija digitalizuje za potrebe Digitalnog arhiva Univerziteta Crne Gore.

S poštovanjem,

*

Nikšić, 11.02. 2022.

Davalac izjave:

Doc. dr. Sonja Mijušković

S. Mijušković

IZJAVA O KORIŠĆENJU

Ovlašćujem Univerzitetsku biblioteku da u Digitalni arhiv Univerziteta Crne Gore unese doktorsku disertaciju pod naslovom

*Društvena pokretljivost u Crnoj Gori
krajem osamdesetih*

koja je moj autorski rad.

Doktorska disertacija, pohranjena u Digitalni arhiv Univerziteta Crne Gore, može se koristiti pod uslovima definisanim licencom Kreativne zajednice (Creative Commons), za koju sam se odlučio/la³.

Autorstvo

Autorstvo – bez prerada

Autorstvo – dijeliti pod istim uslovima

Autorstvo – nekomercijalno

Autorstvo – nekomercijalno – bez prerada

Autorstvo – nekomercijalno – dijeliti pod istim uslovima

Potpis autora

*doc. dr. Sonja
Mijusković*

U *Nikšiću* 15.02.2022.

³ Odabrati (čekirati) jednu od šest ponuđenih licenci (kratak opis licenci dat je na poledini ovog priloga)

Autorstvo

Licenca sa najširim obimom prava korišćenja. Dozvoljavaju se prerade, umnožavanje, distribucija i javno saopštavanje djela, pod uslovom da se navede ime izvornog autora (onako kako je izvorni autor ili davalac licence odredio).

Djelo se može koristiti i u komercijalne svrhe.

Autorstvo – bez prerada

Dozvoljava se umnožavanje, distribucija i javno saopštavanje djela, pod uslovom da se navede ime izvornog autora (onako kako je izvorni autor ili davalac licence odredio). Djelo se ne može mijenjati, preoblikovati ili koristiti u drugom djelu.

Licenca dozvoljava komercijalnu upotrebu djela.

Autorstvo – dijeliti pod istim uslovima

Dozvoljava se umnožavanje, distribucija i javno saopštavanje djela, pod uslovom da se navede ime izvornog autora (onako kako je izvorni autor ili davalac licence odredio). Ukoliko se djelo mijenja, preoblikuje ili koristi u drugom djelu, prerade se moraju distribuirati pod istom ili sličnom licencom.

Ova licenca dozvoljava komercijalnu upotrebu djela i prerada. Slična je softverskim licencama, odnosno licencama otvorenog koda.

Autorstvo – nekomercijalno

Dozvoljavaju se prerade, umnožavanje, distribucija i javno saopštavanje djela, pod uslovom da se navede ime izvornog autora (onako kako je izvorni autor ili davalac licence odredio).

Komercijalna upotreba djela nije dozvoljena.

Autorstvo – nekomercijalno – bez prerada

Licenca kojom se u najvećoj mjeri ograničavaju prava korišćenja djela. Dozvoljava se umnožavanje, distribucija i javno saopštavanje djela, pod uslovom da se navede ime izvornog autora (onako kako je izvorni autor ili davalac licence odredio). Djelo se ne može mijenjati, preoblikovati ili koristiti u drugom djelu.

Komercijalna upotreba djela nije dozvoljena.

Autorstvo – nekomercijalno – dijeliti pod istim uslovima

Dozvoljava se umnožavanje, distribucija, javno saopštavanje i prerada djela, pod uslovom da se navede ime izvornog autora (onako kako je izvorni autor ili davalac licence odredio). Ukoliko se djelo mijenja, preoblikuje ili koristi u drugom djelu, prerada se mora distribuirati pod istom ili sličnom licencom.

Djelo i prerade se ne mogu koristiti u komercijalne svrhe.